

कविरहस्यम् ।

महामहोपाध्यायेन ।

श्रीमता भट्टहस्तायधेन विरचितम् ।

मिशनरि काभार, नाइट कमाण्डर अर् दि अर्डर अर् बिबोपीअर
अर् वेल्जियन्, नाइट कमाण्डर अर् दि फ्रांस् अर् दि अर्डर
अर् बासवटे अर् साकसनि, सिमेवियार अर् दि इन्पीरिया
अर्डर अर् मिडलिडि अर् टर्बि, सिमेवियार अर् दि पोर्ट-
मिन् मिडिटारि अर्डर अर् नाइट, नाइट अर् दि
अर्डर अर् वसवभाषा अर् ग्लान, नेपाळीय
नाइट, अर् दि गुर्खा अर्डर अर् सर-
कती, सङ्गीतनायक, सङ्गीतमित्र-
विद्याभारत, अफिसार डेवा
इनिक्कसन् पब्लिक
(फुन्स), जेसी
अर् दि

इतिभारुडि अर् कविता-प्रथमिभिदपाधिभिः अचितेन

श्रीश्रीरीन्द्रमोहन ठाकुरेण

प्रणीताम् ।

विषमपदव्याख्या-धातुविवृतिभ्यां सहितम् ।

कविताभारतभाषा, रावयसे सुदितम् ।

१८०१ शकाब्दाः ।

KAVI-RAHASYAM,
OR
A ROOT-LEXICON WITHIN A POEM.

BY
BHATTA HALÁYUDHA.

EDITED WITH NOTES

BY
ŚOURÍNDRO MOHUN TAGORE, Mus. Doc. D. L.

Fellow of the University of Calcutta, Hon. Member of the Royal Asiatic Society of Ceylone, Knight Commander of the Order of Leopold of Belgium, Knight Commander of the First Class of the Order of Albert of Saxony, Chevalier of the Imperial Order of Medjidie of Turkey, and of the Royal Portuguese Military Order of Christ, Knight of the Siamese Order of Basabamálá, and of the Order of Sarasvatí, Sangita Náyaka, and Sangita Silpa-Vidyáságara of Nepaul, &c., &c., &c.

Calcutta:

PRINTED BY BIPIN BEHARY ROY,

AT THE

ROY PRESS,

35 Beneatola Lane, Puttoldanga,

&

PUBLISHED BY KALLY PRASANNA BANERJEE,

1879.

[All Rights Reserved.]

TO

J. M. Goss Esq., M. A.

Director of Public Instruction, Bengal,

THIS

KAVI-RAHASYAM

is most respectfully

DEDICATED

BY

HIS MOST OBEDIENT SERVANT,

THE

EDITOR.

PREFACE

IN ancient times there was a celebrated king at Gaur named A dis'ura. Intending to perform a great sacrifice he invited five able Bráhmaṇas¹ well versed in the *Vedas* from Kānyakubja (Kanauj), and duly engaged them as priests to officiate at the ceremony, the performance of which he did not think it proper to entrust to the degenerate Bráhmaṇas of Gaur. When the ceremony was finished, he did them great honor and granted them five villages² in order that they might settle in the country. Of these five Bráhmaṇas, Bhattanáráyaṇa was most noted for learning and erudition. He belonged to the Sándilya family and from him are descended the Tagores of Bengal. His works, *Prayogaratraṇa*³, *Gobhilaśūtrabhāṣya* and *Kaśīmarāṇāmuktivichara*⁴ proclaim his fame and form an enduring monument of his vast intellectual powers, and his great drama of *Veṇīśanhāra*⁵, the best yet written in Bengal, is still the pride of this country.

¹ The names of the five Bráhmaṇas were Bhattanáráyaṇa, Dakṣha, Vedagarbha, Cbhāndara and Śrīharsha.

² The names of the five villages were *Kaśīmakūtī*, *Brahmapurī*, *Harikūtī*, *Kontagraṃma* and *Balagraṃma*.

³ A work on certain religious ceremonies.

⁴ Discussions on the delivery of the soul from the body and exemption from further transmigration by death at Benares.

⁵ A drama on the war between the Kauravas and the Pándavas.

The author of this work the learned Bhatta Haláyudha, was sixteenth in descent from Bhattanáráyaṇa¹. He wrote the *Bráhmaṇasarvasva*², *Nyaýasarvasva*, *Pandítasarvasva*, *Sírasarvasva*, *Mat-syasukátantra*,³ *Abhúdhá'naratnama'la'*⁴ and *Kavi-rahasya*. A profound politician, he was the prime minister of Lakshman'a Sena, the son of king Vallála Sena. It might be therefore inferred that he flourished towards the latter end of the eleventh century after Christ. He is frequently quoted by Ujjvaladatta, Mallinátha and Medinikara, who may be, therefore, presumed to have flourished after him and to have regarded him as a very high authority.

The two brothers Dharanídharma and Vanamáli, ancestors of Haláyudha were renowned for uncommon learning. Dharanídharma is known among the learned as the author of the *Vyakaraṇasarvasva* and a commentary on the Institutes of Manu, and his brother Vanamáli is the author of the *Bhakti-*

¹ Haláyudha was twelfth in descent from Bhattanáráyaṇa according to "A brief account of the Tagore Family, published by I. C. Bose & Co., in 1876.

² A work explaining Vedic Mantras.

³ A Theological work.

⁴ A Sanskrit Vocabulary.

*ratnākara*¹ and *Dravyasūddhiprakaraṇārahasya*². Dhananjaya, the grandson of Dharaṇīdhara has immortalised his name by compiling the *Nighantu*, a vocabulary of Vedic terms. He held the office of judge in the reign of Vallāla Sena. Paśupati and Isāna, brothers of Halāyudha, were men of extraordinary erudition, and the former wrote a work on the rituals prescribed in the *Yajus Veda*, and the latter composed several works on Law. The celebrated poet Jagannātha who received the title of "the King of the Learned" (पञ्चमहाविद्या) was descended from this family. The *Rasagangadhara*, *Bhāmīnīyālaśa*³ *Rekhāganīta* (geometry) and other works have kept alive the fame of Jagannātha. Purushottama Vidyāvāgīśa was the son of Jagannātha. The *Prayogaratnamālā*⁴, *Muktichintāmanī*⁵, *Vishṇubhaktikalpalatā*⁶, *Bhāṣāvrīṭi*⁷, *Trikānandas̥ha*⁸, *Ekāksharakośa*⁹, *Hārālātā*, *Hārāvali*, *Gotrapravaradarpanā*¹⁰ and other works

¹ A Literary work.

² A Theological work, this is said to have written at the request of Jaya Chandra, the king of Trigarta (Jullundur Doab).

³ Poems on miscellaneous subjects.

⁴ Grammar.

⁵ A Vedic work.

⁶ A work in praise of Vishṇu.

⁷ A Commentary on Pāṇini's Grammar.

⁸ A Sanskrit Vocabulary.

⁹ A Dictionary of the Alphabets.

¹⁰ A work on Law.

were written by him. These productions and the fame of their author will last as long as the Sanskrit Śāstras command the respect of men of letters. Balarāma, the son of Purushottama is known as the author of *Prabodhaprakāśa* (grammar).

My revered father Haro Coomār Tagore was born of this family. He was a good Sanskrit scholar, he encouraged Sanskrit literature, patronised men of learning, and himself wrote *Dakṣiṇā'rchanapūrijāta*, *Haratattvādīdhiti* and *Purascharanāpadadhiti*. The Library which he has left in the family, contains a large number of Sanskrit MSS collected from different parts of India, and noted for their rarity and excellence.

The late Honourable Prosonna Coomār Tagore C. S. I. was my uncle. He translated into English the celebrated *Vivādachintāmaṇi*, the highest legal authority of the Mithilā School, published abstracts of several Law Books prevailing in Bengal and the N. W. Provinces, and recovered many old Sanskrit works and distributed them gratis to lovers of learning. He was a sound lawyer, and he has left a vast collection of Law-Books.

My respected brother, the accomplished Hon'ble Mahārāja Joteendra Mohun Tagore C. S. I. is now the ornament of the family. He is himself a poet, and a great patron of learning.¹

¹ He owns a rich and well kept Library of English Books and is

It is to be regretted that the works of this high family should sink into oblivion; and we, who are its living representatives, however unworthy, should feel it as our bounden duty to make them known to the world. I therefore, intend to publish the works of our ancestors. For the present the humble editor has taken up the *Kavirahasya* of Hala'yudha. The object of this work is to teach the use of Sanskrit roots (of the same or different meanings, or of the same sound, &c.). The author did not propose to write a poem; but he has displayed in it so much poetical power, that it may be ranked among the best productions of the Sanskrit poets. In every verse he has shewn uncommon skill in the use of roots. The following will serve as a specimen :—

‘वी जीवाति जवन्निव’ रचतुष्टे चर्चं हृषीति; चरि
 तेजीमिजेवदाहृषीति वरति ज्ञातीन् चचार्षेर्धर्मैः ।
 वृत्कीर्षिच हृषाति वी वरवति चैव वसो जीवते
 वृद्धे वारवति विषी निवरते निज्जं विषीपद्वयम् ।¹

(Page 4th, verse 11th.)

also in possession of a vast collection of Sanskrit and Law Books left by his father and uncle.

¹ He who hails the goddess of Victory with grateful offerings, gives to Dharma a reverential welcome, envelopes the world into the majesty of his power, honours his relatives with presents of wealth, loves fame, seeks prosperity, values good name, disperses his enemies in war, and destroys the evils that befall his friends and kindred.

Here the author has given all the different forms of the roots व, ज and क्ष in the present tense (वत्), singular number. Such skill is to be noticed in every verse. The original manuscript is so full of orthographical mistakes that it has been a task of very great difficulty to arrive at the correct reading. I have herein attempted the explanation of such passages as appeared to me to be in need of it, and I have in the appendix put in the necessary information about all the roots found in the text.

SOURINDRO MOHUN TAGORE.

भूमिका ।

आसीत् पुराऽस्मिन् गौड़देशे प्रभूतकौर्त्तिरादिग्रामो नाम
नृपतिः । स कदाचित् पुष्पग्रीवो विद्यचक्रपलभ्य तदानी-
न्तनान् गौड़ीयान् ब्राह्मणान् ऋत्विक्कर्मज्ञानार्हान् कान्य-
कुलादार्त्विजीनान् श्रुतप्रकाशान् पञ्च भूधुरानामिनाय ।
अथ तैरध्वर्युपदेषु समधिष्ठितैर्निर्व्वर्त्तिते यथाविधान-
मध्वरे नरपतिस्तेभ्यः पञ्च ग्रामान् दत्त्वा सबहुमानमिहैव
गौड़देशे वासमकारयत् । आसीत्तेषां मुख्यतमो देवाना-
मिव नारायणो भट्टनारायणो नाम । यः खलु शास्त्रिण्य-
गोत्रप्रसूतः प्रसविता चाऽऽद्भुतदीयस्यैतावतठाकुरवंशस्य ।
विलसन्ति येन प्रवीताः प्रयोगरत्न-गोभिलसूत्रभाष्य-काशी-
मरणमुक्तिविचारादयो निबन्धाः कौर्त्तिपताकाश्च धर-
ण्यम् । यस्य च कृतिर्वैष्णोमंहारनाम नाटकं गौड़जन-
पदवास्तव्यस्य कवेः कृतिरिति गौड़जनपदस्य मूर्धनं पर-
मुच्यति ।

अस्य किल कविरहस्यस्य रचयिता काविदकुलधुरीणः
शास्त्रपारावारपारीणः श्रीमान् भट्टहलायुधो नाम तस्मा-
देव मुख्यहीतनाम्नो भट्टनारायणात् श्रीकृतमः पुत्रवः (१) ।

(१) भट्टनारायणात् सादृत्यतमः पुत्रवो हलायुधः, इति ईश्वरचन्द्रगुप्तका-
विते डाकुरवंशविवरणे चेति । (vide, A brief account of the Tagore
Family, published by I. C. Bose and Co. in 1968.)

(४)

यवच ब्राह्मणसर्वस्यं व्यावसर्वस्यं पण्डितसर्वस्यं शिव-
सर्वस्यं मत्स्यसूक्तस्यं पिङ्गलस्यन्दोविहृतिम् अभिधान-
रत्नमासी कविरहस्यमन्याय सुबहून् निबन्धान् निबद्धम् ।
पासौदस्यसुधनाय नैतिमन्यविचारदः प्रख्यातकीर्त्तर्भूपास-
कुसुमकवर्त्तिनो वज्रासवेनस्य सूनीर्महाराजसकाशवेनस्य
सभायां सुप्रगतमः कविः । अतोऽयं श्रुष्टीयेकादयस्ता-
न्द्रीयेषु प्रादुरासीदित्यनुमीयते । उज्जुसदत्तमस्मिन्नामनेदिनी-
करप्रसूतीनाय कतिपु प्रमाचार्यमेतदुपज्जानामुद्धरथा-
हूतनोऽयं तेषामतीवप्रामाण्यसोपजीव्यस्य सकलसामा-
जिकानामिति नाय सन्देहः ।

ठाकुरमहावंशोऽयमुद्धिदिव रत्नानां भूवसां पण्डित-
वराणां प्रसूतिः । जातोऽस्मिन् विहृद्भूमनोदरे वंशे विद्या-
चारो धरणीधरस्तत्सोदरवाक्यतविज्ञानयासो वनमासी ।
विभाति धरणीधरस्य कतिपैवाकरचसर्वस्यं नाम विहृति-
जातीवबुधोधिनी मनुष्यसंज्ञितायाः, योतन्ते च दृश्यशुद्धि-
प्रकरचरदस्य भक्तिरत्नाकरप्रसूतवस्तवभवतो वनमास्मिन्
प्रवन्ताः । विविधवादिहृन्दारकहृन्दस्यविजयो धनञ्जयो-
नाम प्रख्यातवेदिकनिबन्धुकारस्तस्यैव धरणीधरस्य पीतः ।
पासौदसी गौडभूपासवज्रासवेनसभायां प्रधानतमो मन्त्री ।
कविरहस्यकारो हसाबुधस्तस्यैव धनञ्जयस्य तनयः ।
पास्ताय हसाबुधस्याऽनुज्जानाबोधानपश्यपतिनामानौ

(५)

सुतेन श्रीसेन च ज्येष्ठादङ्गुली । तयोः पञ्चपतिर्वैष्णवां कर्ण-
 पतिर्मोक्षानन्द कर्णमाकलय निबन्धं प्रदिशाम । अथ
 नन्दतां कालेन कविबुद्धिनिरोधभिः पञ्चितराजोपाधि-
 र्जगन्नाथरमं वंशसुतं सवामास, जगन्नाथं बहोवां
 कीर्तिं रत्नगङ्गाधर-भामिनीविकास-रेखामहितादयः कृतवः ।
 प्रत्यादेशोऽप्येवमनीविद्यां साक्षादिव पुद्गलोत्तमः पुद्गलोत्तम-
 नामा तस्यैव जगन्नाथस्य सन्तुः । विद्यावागीशोपाधिना तेन
 प्रबोधरत्नमासा, सुक्तिचिन्तामणिः, विष्णुभक्तिप्रत्यक्षता,
 भावावृत्तिः, सिद्धान्तविन्दुसन्दीपनं, त्रिकाङ्गशेषः, एकाग्र-
 बोधः, शारदाता, शारावली, मोक्षप्रवरदर्पवमन्येष बहो-
 वन्माः प्रचीताः । साक्षाति वाचत्कालमत्र सुवने
 सामाजिकानामार्थशास्त्रपरिशीलनेऽनुरागः साक्ष्यति
 तावत्कालमत्र पुद्गलोत्तमस्य कृतवः कीर्तयन् । आसीत्
 पुद्गलोत्तमस्यात्मसम्बन्धो गुहाभिरामो वत्सरामः । अकारि तेन
 मनीविद्या प्रबोधप्रकाशमभिधानं व्याकरणम् । अथ काले
 मते उद्भूदच्छादन्ववासात् श्रीरमोरधेरिव कीलुभ-
 म्नामभिः पिताऽप्याकं परमपूज्यपादः पवित्रकीर्ति-
 र्हरकुमारनामा महात्मा । तेन कलु ठाकुरवंशावतंवेन
 इतिचार्यनपादिजात-हरतल्लदीधिति-पुरवरचपतिप्रवृ-
 त्तयो निबन्धाः प्रचीता सन्नाथोक्तसामान्यपुद्गलसन्तानैः
 सकललोकमन्त्रे सकललोकोत्तरः साधुवादः । आसीत्

पिता नो विज्जनादित्थवाऽपरोविज्जामभूमिर्विद्यावताम् ।
 वं विज्ज कमलमिव मलिन्या रसासमिव कोकिलाः परि-
 वारयन्ति सततमेव विभवमानसम्बद्धिताः विद्वज्जनाः ।

यः कलहमपरितर्पितयिहदेवः

निजं सहविनयसात्कृतमूरिषितः ।

पुण्यादानमतसम्पन्नप्रतिष्ठः

साहं सुरैः सुरपुरीमधुनाऽभिषेते ॥

आसीत् कनिष्ठतातपादोऽस्माकं प्रसन्नपुण्योऽप्यसमूर्तिः
 परमपूज्यपादः प्रसन्नकुमारनामा मनस्वी । प्रचिनाय
 योऽस्मादंशमयाहो राजपुरुषभाषया विवादचित्तामर्षिं नाम
 तत्रभवतो वाचस्पतिमित्रस्य कृतिं पाश्चात्यजनपदवक्त्र-
 देशादिप्रचलितानाम्नाऽनेकविधान् व्यवहारशास्त्रार्था निब-
 न्धान् (१) प्रकाशयामास च सह टीकाभिर्दायभागादि-
 कानपरां च पूर्वनिबन्धान्, यान् प्रतिदिनमेव स वदान्-
 यरो विततार विद्वज्जनेभ्यः । यः खलु भारताम्बरनक्षत्रभूतो-
 मिजमहिम्ना भारतनक्षत्रोपाधिं (२) वज्रेश्वरस्य समिति
 सम्पदवीं (३) महनीयसामाजिकपदं च भारतेश्वरमहा-
 सभायामाससाह (४) ।

(१) Heritable Rites of Bandhus according to the Western School of Hindustan; Table of succession according to the Hindu Law as prevalent in Bengal, &c. &c.

(२) Companion of the Most Exalted Order of the Star of India.

(३) Member of the Council of the Lieutenant-Governor of Bengal.

(४) Member of His Excellency the Governor General's Legislative Council, &c. &c.

(५)

विजयार्थं मयदान् मयवन्ददा
 च महिमानमनानमययन् ।
 यच्च ववी चरमे परमां वसित्
 सुकृतिनां कृतिनां च पुत्रि विदः ।

विद्योततेऽधुनाऽक्षतकुसुमसखानभूतो निखिलकाय-
 कलाकापयोविदः शीविदकुसुमि काजविः परमपूज्यपादो-
 मम ववीयान् भ्राता महाराजः श्रीमान् पुष्पकर्मकां
 धुरीणो वतीन्द्रमोहनो नाम । य इदानीं कमिष्ठतातपाद-
 इव नो भारतनखत्रोपाधिपदे भारतीश्वरमहामभावाः
 सख्यपदव्याघ्राऽवतिष्ठमानो मामोक्तः सततमेव खदेम-
 हितव्रतदीक्षितः काशं गयति ।

सन्मखाय विहरति सदाऽभीचरी वाक्मवानाम्
 वज्रिहवां विवसति सदा सख्यपीयूषराशिः ।
 यकीगुप्ते वदन्मनसो नादुरी मन्निपूर्वां
 यत्नं कथं वसति च सदा मानसो यत्नैर्दृष्टः ।
 बुद्धिर्बल मवाञ्जिमन्मविधी मन्मानवेकावसे
 कीर्तिर्निष्ठपमकपेण ववकन्वीतुकावितानावसे ।
 यथाऽनन्तमुकावसी बुविमया मन्ममावावसे
 पुष्पं वचरितं नवःसु च सदा पीयूषभारावसे ।

महनीयकोर्तेस्तस्य मम तातोपमस्याऽस्यमजगद्विरवात्-
 सख्यसाक्षितेन मया प्राचीनतरस्याऽस्य सख्यस्य सुपरिष्ठं
 पुस्तकं दुर्लभमवलोकावताऽक्षतपूर्वपुद्गलतिस्तरं यच्चमकदीयं
 कार्यमिति मन्ममानेन चाऽस्य प्रचारे वचामति लीकृतः
 प्रथमः ।

अन्तेऽस्मिन्नेकार्षेयकण्ठमिवाद्यादिधातुरूपास्तैव विवक्षु-
रविबक्षितेऽपि कावनिर्वाणे कविस्तथा यत्किं प्रकटी-
यकार यथाऽयं वाकरवाङ्मभूतमध्यपादेयकावेष्टयन्तर्भाव-
मर्हति । अस्याचक्ष्णोयस्यविशेषेणाऽत्र तत्रभवान् अन्यकारः
प्रतिश्लोकमैकारूपादिधातूनामर्थगणादिभेदाद्रूपभेदान् प्रदर्श-
यामास । तद्वद्दिङ्मात्रमुदाह्रियते, यथा ;—

‘वी ग्रीणाति जवन्तिव’ एवमुक्ते एवम् उच्यतेऽप्यरे

तेजोभिन्नेवदाह्वीति वरति ज्ञातीन् वयार्थेधनेः ।

सन्धीर्निच उवाति वी वरयति वेन यवी ग्रीयते

बुद्धे वारयति विवो निवरते निव्वं प्रियीपद्वयम् । (११मः श्लोकः) ।

अत्रैकस्मिन्नेव श्लोके यथाक्रमं ग्रीणाति, वृणोते, वृणोति,
वरति, वृणाति, वरयति, ग्रीयते, वारयति, वरते, इति
नवविधानि (१) धातुरूपाणि दर्शितवान् । एवं सत्यत्र ।
अस्य परिशुद्धिविधौ मया यदादर्शयुक्तकमासादितं तदती-
वासमन्त्रसमसम्बन्धमङ्गभङ्गविकलत्वालोच्यते लिपिकरप्रमाद-
होषेच, तेन च प्रकृतपाठनिरूपणे नितान्तदुष्करेऽपि मया
सर्वज्ञाना विहितः प्रवासः, न जाने तत्र कतकल्योऽस्मि
नवेति ।

अथाऽस्य विषमपदानां व्याख्या प्रयुक्तानाञ्च सर्वेषामेव
धातूनां सम्पूर्णा विवृतिर्वाचावि, प्रथमा मूले द्वितीया
चाऽन्ते सविधेयिता ।

(१) उवातीः वृद् रूपाणि, ग्रीणातीर्णे वृदे, वरणातीव एवम् उपम् ।

इदानीमिदमर्थं सामाजिकान् यदि तेरत्न मे वल्लभं
किञ्चित् समुद्राख्ये तदनुक्रोशमुदा परिशोधनीयमिति ।

जीवेति शीघ्रवीर्योऽभवदभिवर्तिभूतिमानादिभूरः
मारेभेऽसौ कदाचित् समुद्रमतिवित्तं पुण्यवीर्यी नरेन्द्रः ।
अतिशक्त्याऽनभिमानिह भरविभुरान् वीर्या वशाव तेन
प्रकृताः पञ्च विधाः नृतिष्ठतिष्ठन्वा चाहताः शान्तमुजान् ॥
चाहीतेषां हरिडी हरिदि मरुता भङ्गारायकाः
योऽकाशं ठापुराणां कुचनतिविपुलं तूतवान् पूतपापम् ।
वेचोतेहारनाभः प्रचयनममिता इत्यकाशोत्तमक
चोचोमये यदीया मज्जवरयवाऽद्यापि जानर्ति कीर्तिः ॥
मीमान् भङ्गवापुषः नृतिनिर्जातकाहीशान्ति
योऽखट्ठाकुररं मभाकरनभिः प्रेषावतामवचोः ।
वः सेनामयमुग्धदुग्धमसिप्रीडूतवीतदुग्धैः
मयी वञ्चयन्मुग्धः परिवदि प्रकृतावचोतेरभूत् ॥

वी रत्नमाशानिधवीवरमन्
कृतेनिर्वन्धो वञ्चार पीरः ।
अथ सः पिष्टवत्तसू-
न्वाकाश रत्ना विदुषां हरिः ॥
योऽश्विबिद्यान्विपारद्वी
कुमावशीरं नमिनं वञ्चार ।
वरीकपयेऽक्षिचचाहुतपुम्
शान्तं मयं पुनपयवाहि ॥
विर्जय वी नावमुपाकमुद्गन्
वीतावतामि प्रददाति विदुषः ।
कर्मवदीयक वनेः व वनात्

(५)

यन् विभीषीन्मुच्यतेतदा ॥

अनुसन्धितमिदं यन्मैः दमयन्तीति

मिदं यि भुवि जयन्ति तत्र यन्मैः ।

विद्वेषदास्यमिदं यन्मैः यि तन्

ते आतकाद्विजयमेव चिराय यान् ॥

कविकाव्याजयन्मैः ।

१८०१ यन्मैः । सीरायिने, सुदि,
जहाटन्मैः ।

} श्रीश्रीरीन्द्रमोहन यन्मैः ।

कविरहस्यम् ।

श्रीगोविन्दो जयति ।

महासागरचम् ।

जयन्ति सुरजित्पादनसुदीधितिदीपिकाः ।

मोहान्धकारविध्वंसाभ्युक्तिमार्गप्रदर्शिकाः ॥ १ ॥

चमिषेयकचनम् ।

लोकेषु शास्त्रेषु च ये प्रसिद्धाः

काव्येषु ये सत्कविभिः प्रयुक्ताः ।

उद्धृत्य तांश्चित्तविमोहनाय

शब्दान्धं धातुभिश्चरामि ॥ २ ॥

सुरजितः श्रीहरीः पाददीवरचवीर्यसुदीधितवी मन्त्रविरचाः, सङ्ख्या वाः
दीपिकाः प्रदीपाः । श्रीसायकारविध्वंसात् अज्ञानदुपयिनिरपिनामान् । सुद्धि-
कार्यप्रदर्शिकाः निर्मादीपावका दीपिकाः, यन्त्रे अन्तर्भावान्नः अन्तर्भावः ।
अथानि उन्नीतुल्लङ्घना पर्यन्तम् । मन्त्रदीपिनीनां अज्ञानवन्तान् दीपिका-
काव्यम् । यथा, दीपकाकाव्येन अमनीयः यथा विद्यायते, यथा सुद्धिनामीति
अन्तर्भावदायकेति भावः ॥ १ ॥

उद्धृत्य चमन्त्र ॥ २ ॥

एकार्वा एकग्रन्थाश्च भिन्नार्वाचैव वाचकाः ।
 सहग्रार्वाभिधानाश्च भिन्नार्वाः सहग्राह्यराः ॥ ३ ॥
 एकार्वास्तुग्रग्रन्थाश्च निबन्धनोऽत्र धातवः ।
 धातुपारायणाभ्योधिपारोत्तौर्यधिया मया ॥ ४ ॥

अथ वन्दारकाः ।

अस्वगद्व्यमुनिज्योत्स्नापवित्रे दक्षिणापथे ।
 कण्वराज इति ख्यातो राजा साम्नाज्यदीक्षितः ॥ ५ ॥
 गोपायति चितिमिमां चतुरभिसौमं
 पापाज्जुगुह्यते उदारमतिः सदैव ।
 वित्तं न गोपयति यस्तु बलीयकेभ्यो-
 धीरो न गुप्यति महत्त्वपि कार्यजाते ॥ ६ ॥
 अग्निं पृथति पृथति द्विजदेवताश्च
 प्रीणाति बान्धवजनानमतिधीन् पृथोति ।

वाचकाः ग्रन्थाः ॥ ३ ॥

ज्ञानज्योतिःसम्पत्त्यादमन्त्रस्य ज्योत्स्नासाम्बन्धः ॥ ५ ॥

सम्पत्ति राजानस्तुपञ्चीकयन् तत्पञ्चसिद्धयसङ्गेन प्रकृतं धातुव्याख्यानमारभते,
 गोपायतीत्यादि । चतुरभिसौममिन्नेनास्य सार्वभौमत्वं विवक्षितम् ।
 ज्ञानज्ञा भिन्ना मनीषिभिरिति, पापान् जुगुह्यते पापं निन्दन् तस्यान् निवर्त्तते
 इत्यर्थः । यतोऽपावज्जुगुहापराजयेत्यादिनूपेण पापादिति पञ्चमी । महत्त्वपि
 कार्यजाते अतिप्रहमे सार्वभारे उपस्थितेऽपि, न गुप्यति व्याकुलचित्ती न
 भवति ॥ ६ ॥

असीमां वृत्तवः श्रीभगवत्पनाम्नेव एसावनामि पुष्टिचरभेवजावि । एसा-

यः प्रीयते प्रचक्षिषु प्रवृत्ते च यत्त्वान्
 यं प्राययन्ति कविसूक्तिरसायनानि ॥ ७ ॥
 धूनीति चम्पकवनानि धुनीत्यग्रीवं
 धूतं धुनाति धुवति स्फुरितातिसुक्तम् ।
 वासुभिर्धूनयति केसरपुष्परेशून्
 यत्कामने धवति चन्दनमञ्जरीम् ॥ ८ ॥
 कायो न जीर्ण्यति जृषाति न यस्य शक्ति-
 र्नीजूर्ण्यते भुजवसं न जिनाति तेजः ।
 यदिद्विषां जरति चेतसि भोगदृष्ट्या
 तेषां वपूंसि विपिनेषु च आरयन्ति ॥ ९ ॥
 यस्तृप्नोति पिष्टृन् स्त्रधापरिमतेर्हृदये च कथ्यैः सदा
 स्वाहाशब्दपुरस्कृतेन हविषा योऽम्बिचयं तर्पति ।

यनानि यथा जरादजादीनपङ्क्त्य ईडकानि विदधते कविभूक्तयोऽपि तथा
 चिन्ताभीकादीनपङ्क्त्य इदयानन्दमातन्वत इति भावः । रसायनसम्बन्धं यथा,—
 यच्चराभ्याधिनिध्मं सि ययसः क्षणिकं तथा । यत्तुल्यं हृदयं हृदयं भिषजं
 तद्वसायनम् इति ॥ ७ ॥

स्फुरितो विकसितः, चतिसुक्ती माधवीकता, चतिसुक्तः पुष्पकः आदरासनी
 माधवीकतेजसरः । केसराः पुष्पानङ्गाः पङ्कजङ्गा वा, तेषां पुष्परेशून् कुसुम-
 परानाम् ॥ ८ ॥

यस्य विद्विषां वपूसां चेतसि हृदये भोगदृष्ट्या उपभोगवासना जरति जीवां
 भवति, इतस्तत्त्वज्ञानां तेषां क्षान्तिसिद्धेरुपायानादिशब्दः । सत्त्वाय इदि
 जीवस्य दरिद्राणां मनीरया इति भावः ॥ ९ ॥

पिष्टृन् अग्निपाचवर्धितदादीन्, यथा स्वर्गान् पिष्टयितामहादीन् । कथा

देवास्तर्पयति प्रियोपकरयैर्नमस्कृतिभिः
 दृष्टव्यमनरेन्द्रपुर्लभतमैः कामैः प्रकामश्च यः ॥१०॥
 यो व्रीचाति जयत्रियं रणमुखे धर्मं वृषीतेऽध्वरे
 तेजोभिर्जगदावृषीति वरति ज्ञातीन् यथाहर्धनैः ।
 सत्कीर्तिश्च वृषाति यो वरयति जेमं यथो व्रीयते
 युधे वारयति द्विवी निवरते नित्यं प्रियोपद्रवम् ॥११॥
 गावां ग्रन्थयति प्रसन्नललितां श्लोकश्च यो ग्रन्थयति
 श्लाघ्यं यावयति स्फुटाधर्मधुरं गद्यश्च पद्यं सदा ।
 भावालङ्कृतिप्रेमसं प्रयति यः श्लिष्टाक्षरं नाटकं
 प्रयति प्रतितावदाक्षरितकं शास्त्रं विचित्रश्च यः ॥१२॥
 वस्त्रोद्यानतटे स्फुटन्ति सततं वज्रीषु पुष्पच्छटाः
 स्फोटन्ते नवकुट्टमलानि कुटजाः प्रायेषु वृक्षेषु च ।

इत्यन्वयं पिबन्त्यदागमने वरते, वरा, स्नायायवे कथा पिबे कति वाचे नमः
 सते । इति । दीवीदेवकमलं दृष्टं, पिबुदेवकमलस्य कथम् । कावा इत्यन्वयम्
 जम्बादिदिवर्गिर्दानमने वरते । अथियवं मार्दपम्याहवनीवदधिचरपम् ॥१०॥
 प्रियाणां प्रियजनानां, कलमवन्प्रयतीनां उपद्रवम्, जमकस्य निवरते
 निवारयति, जामीयदुःखं दूरीकरीतीत्यर्थः ॥ ११ ॥
 गावाम् पाथ्याच्छब्दसि शास्त्रसाहिभाषाविरचितं पद्यम् । प्रसन्ना मलाद-
 नुचविमिष्टा सविता माधुर्यनुचविमिष्टा च तां प्रसन्नवक्षितान् । श्लिष्टानि जने-
 कार्थवाचकानि चक्षराणि वरां सन् तत् श्लिष्टाक्षरम्, वरा त्रिष्टानि जलो-
 चारचन्द्रमालां चक्षराणि शाश्वतेन सन् तन्, वराह इक्षी, क्षुद्रमक्षु-
 र्मेदिन्यस्यवशाचाक्षरीक्षरम् ॥ इति ॥ १२ ॥
 वज्रीषु जलासु, वज्री तु जलती सतेत्यन्वयः । पुष्पच्छटाः कुसुमसङ्घः । नव-

स्फोटयति द्विषतां शिरांसि सहसा यस्माप्रियं कुर्वतां
यथास्फोटयति स्फुटन्दग्दिग्ः कुर्वन्धरैः पूरिताः ॥१२॥
वस्ते नेत्रवरं निवासयति यच्चित्रं चोनांशुकं
यो वस्यत्यरिषु प्रवासयति यः क्रुधः कुलं विधिषाम् ।
यश्चहासयति व्रजम् दग्दिग्ः कस्तूरिकासीरभै-
र्लक्ष्मीर्यस्य सुखाम्बुजे निवसति प्रीत्या सरस्वत्यपि ॥१४॥
मृषयति न नृपाणां मृष्यते चोदताना-
मनुचितमनुमात्रं न द्विषां मर्षते हः ।
अपि शतमपराधान् मर्षति ब्राह्मणानां
सितवसनमृतां यो मर्षयत्यागमजम् ॥ १५ ॥
निश्चितशरसहस्रैश्चादयत्यन्तरीक्षं
हृदयति समरभूमिं विधिषां मुच्यत्यर्थैः ।
हृदयति सुरलोकं यो गुणैर्यच्च युगे
सुरसुवतिविमुक्तान्हादयति स्रजम् ॥ १६ ॥

हृदयानि प्रत्ययमुक्तानि, कुटुम्बीमुक्तलीङ्गितानिभवः । कुटुम्बीः विरि-
भक्तिः ॥ १५ ॥

नेत्रवरम् चन्द्रचन्द्रं महामन्दमिन्दः, कान्ताङ्गुलीर्यमिन्दः । वस्ते
परिदधाति । अरिषु मनुष्य, वसति इत्यति । वासयति सुरलोकरीति ॥ १४ ॥
आवमजम् अचोतवेदं ब्राह्मणमितिभेदः, मर्षयति अमते, वैद्वं ब्राह्मणं
न दहयतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

निश्चितशरसहस्रैरिन्दव निश्चितशरसहस्रादीरितिपाठ आदर्शपुस्तकस्ये इत्यने
स च अत्यन्तदुर्मेधितः । सुरसुवतिविमुक्ता विद्यापीठरसमुक्ताः स्रजः
माताः ॥ १६ ॥

कुवति कुररुन्दं वक्रवाकाः कुचन्ति
 श्रुतपुटपरिपेयं क्रीडचक्रं कुनाति ।
 कणति च कलहंसी मन्मथोक्तचित्ताऽ-
 नवरतरमणीयं यदृष्टहीयानवाध्याम् ॥ १७ ॥
 ईर्से यत्कीर्तिरैन्दं पुरमनवरतं प्रेरयत्यन्तरात्मा
 यं धर्मे प्रेरति श्रीर्षिषयसुखरसास्वादनाय प्रकामम् ।
 यः प्रेषत्यात्मनोऽर्घं कृतुभिरतनुभिः प्रेषयत्यस्त्रजालैः
 संपामि शत्रुसेनां द्रविणवितरणैः पेषयत्यर्धिदौस्थ्यम् ॥ १८ ॥
 आति श्रेष्ठं हविरभिमतं श्रीत्रियाणां गृहेषु
 श्रीवात्यन्यः सुकविसहस्रान् श्रीरखणप्रकारान् ।

कुररुन्दम् उत्कीर्णसमूहः, उत्कीर्णकुररी समाविष्टमरः । श्रुतिपुटपरि-
 पेयं कर्बुधुनसमधुरं यथा ज्ञानं तथा । कणति च कलहंसीय च कणति
 'कुञ्जमवन्तु' 'कुञ्जमवन्तु' इत्यस्य पाठद्वयमादर्भपुस्तकयोः अन्यम्, अतएव
 अत्र कणति च कलहंसीति पाठस्य नासाहसिकत्वं प्रकाशितम् ॥ १७ ॥

ईर्से पुरं पुरलीकम् ईर्से नन्दति । अतनुभिः लघुभिः, कृतुभिर्गृहेषु-
 मीधादिभिः, आत्मनः अर्घं पापं प्रेषति प्रेषयति नाशयतीत्यर्थः द्रविणवित-
 रणैर्धनदायैः, द्रविणं तु वणं धनमित्यमरः । अर्धिदौस्थ्यं वाचकदारिद्र्यं
 पेषयति निवारयति ॥ १८ ॥

श्रीवियाणां शान्दवानां, तद्वचनं यथा,—एका प्राज्ञा सुखत्वा वा यद्भि-
 रङ्गैरधीकं च । यद्वचनं निरसीविप्रः श्रीविवी नाम धर्मवित् ॥ इति ।
 सुकविसहस्रान् कवितलहस्रानित्यर्थः । सुकविर्वा नाकारसेन इदमनामन्दयति
 श्रीरखणप्रकारानि यथा नवरसीन रत्ननामानन्दयतीति श्रीरखण-
 सुकविसहस्रम् । श्रीवाति पचति । मूलां मूलपाचितम्, अन्तं स्वाती-

यत्नं आयत्यनुपमरसं शूलमुखाच्च मांसं
 राद्रे यस्य अपयति जनः सुस्थितो हव्यकव्यम् ॥ १८ ॥
 कीकृत्यते शिशुकमप्यतिगौरवेण
 यः सर्वलोकहृदयाब्जविकाशमूर्धः ।
 शोकात् कौति कुर्वते न भयाच्च कश्चिद्-
 यन्मण्डले जनपदः कवते च सूक्तम् ॥ २० ॥
 दृष्ट्वां न पुण्याति यथांसि पुण्यति
 प्रवारणैर्विप्रमनांसि पोषति ।
 भृत्याश्च यः पोषयतीषितैर्धनैः
 प्रतिपन्नं पूषति यस्य विक्रमः ॥ २१ ॥
 शास्त्ररीन् धर्ममाशास्त्रे कौत्सिमाशंसते पराम् ।
 यः शंसते सतां वृत्तिं विशसत्युत्पद्यस्त्रितान् ॥ २२ ॥

कृतम्, शूलोखाभ्यां तत्र संकृतेऽर्थे यः । सुस्थितः सर्वतरहितः, राज्ञा प्रशमि-
 तोपद्रव इति यावत्, एतेन तस्य सर्वत्र सुशासनं व्यज्यते । हव्यकव्यं देवपितृ-
 क्रियायैमन्त्रम् ॥ १८ ॥

अतिगौरवेण आत्मादरेण शिशुकमपि यावत्कमपि कीकृत्यते पुनः पुनः कवते
 आहव्यतीति यावत्, उद्दामाद्विद्यत इति किमु वक्तव्यमिति भावः । जनपदोदीर्घः,
 कवचवत् तद्देशवादी जनसमूह इत्यर्थः । शूलं वेदीश्वरजीवमन्त्रादि, तत्र
 शूलवेदे अग्निमूक्तपुष्पमन्त्रादिभेदात् सङ्कटविषयम् ॥ १० ॥

प्रवारणैः काव्यदानैः, अमित्रवितानास्तुलनानां वस्तुना दानैरिति यावत् ।
 पूषति वर्द्धते ॥ ११ ॥

उत्पद्यस्त्रितान् विनाशंश्रितान् जनान्, विशसति हृदयि, दुष्टान् दण्डय-
 तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

राजाबुद्धयते चन्द्रोद्दिद्योद्भवति भास्करः ।
 उदेति वः सर्वोद्दीर्घा मोदीयन्ते च विद्विषः ॥ २२ ॥
 ददाति इषिचं भूरि दाति दारिद्र्यमर्धिनाम् ।
 योऽवदायति कीर्तिं च गिरीऽवद्यति विद्विषाम् ॥ २४ ॥
 वेति सर्वाणि मास्त्राणि गर्भोयस्य न विद्यते ।
 विन्दे धर्मं सदा सन्नित्तेषां पूजां च विन्दति ॥ २५ ॥
 यस्य पृथ्वी प्रसूतेऽर्थं धर्ममर्थः प्रसूयते ।
 प्रसूति विजयं धर्मः स च प्रसवति त्रियम् ॥ २६ ॥
 वृषति वृजिनैः सङ्गं वृत्ते च वृषसैः सह ।
 वर्जत्वमार्जवोपेतैर्योवर्जयति दुर्जनैः ॥ २७ ॥
 संपृत्ते नाभिमयस्यैः संपृचति न पापिभिः ।
 संपर्चयति न सुद्वैर्न संपर्चति वन्द्यैः ॥ २८ ॥

राजाबुद्धयतइत्यादी उपमानभूतचन्द्रसूर्याद्या राजोदयस्याधिस्ववर्णनाद्
 व्यतिरेकावधारः । विद्विषः यस्य जगत्, न उदीयन्ते चन्द्रोद्दं न जगन्ते
 योद्दीर्घाः ॥ २२ ॥

इषिचं धनम् । भूरि वचुरम् । अर्थिनां दारिद्र्यानां दारिद्र्यं दैव्यं, दाति
 अस्त्वयति वरतीति दायत् । कीर्तिम् अवदायति हन्ययति, विषदां कीर्ति-
 मर्धयतीत्यर्थः । अवद्यति विजयति ॥ २४ ॥

विन्दे जीमासते । विन्दति जगते ॥ २५ ॥

वृजिनैः कुटिलैः सखैरित्यर्थः, सङ्गं संसर्गं, वृषति परिहरति । वृषसैः
 ब्रूतैः, ब्रूतावावरवर्णाश्च वृषकाश्च जगत्पञ्चा इत्यनरः । तेः सङ्गं सङ्गमिति शेषः,
 वृत्ते परिचरति ॥ २७ ॥

नाभिमयसीः नाभिमयुटीः शाशवतादेरिति वाच्यं, साहचर्यजनैः सङ्गं न संपृत्ते

तपस्यादित्यवद्याया तप्यते वः परत्वायः ।
 तपते विपुलाङ्ग तापवत्त्वहितं सतान् ॥ २८ ॥
 वी मां हृष्यति सत्येन हृष्यति तपसा तनुम् ।
 विषं हृष्यति ज्ञानात् ध्यानाच्छ्रुति यत्नः ॥ २९ ॥
 साहयत्वाद्देवे शीमं सृजति द्विविषयम् ।
 प्रत्यायं सृजते मासी सृजति चित्तिरक्षये ॥ ३० ॥
 यच्च मीमांसते धर्मं मानयत्यर्चिर्नो हिजान् ।
 मानति स्वजनं सर्वं यस्मै मानयते परम् ॥ ३१ ॥
 वृक्षते न परद्वयं गृह्णाति विदुषां गुणान् ।
 मर्हते हृदयं शीघ्रां दिवा गृह्यते शिरः ॥ ३२ ॥
 निम्बं मर्हति माहेयी भक्त्या मर्हति हिजान् ।
 शीघ्रे मर्हयते यस्य कीर्त्तिलक्ष्मीश्च मर्हते ॥ ३३ ॥

संसर्गे न करोति । आदर्शपुत्रावर्येण 'संसर्गे नाभिजनेत्येः संसुमन्ति न
 पापिभिः । संपठयति न चतुः न संपठति यच्चरीः' ॥ इति पाठी इत्यन्ते,
 'संसर्गे' 'संसुमन्ति' चेतिधातोरसम्भवात्, तदनन्तरं पठधनुप्रयोगे प्रकरण-
 मङ्गादधीनत्वविदीयात् प्रामादिकीऽयं पाठ इत्यनुमीयते ॥ २८ ॥

परान् यन्तु तापयति उपवीकयति, इति परत्वायः, विषयवरीत्यापेक्षितं
 च । तप्यते ऐश्वर्येण वर्धते ॥ २९ ॥

मां वाची सत्येन हृष्यति पविषीकरोति ॥ ३० ॥

वृक्षते गृह्णाति । शीघ्रादित्यत्र हृन्प्रधानीः प्रथीनः । गृह्यते गृह्णाति
 क्षिण्प्रधानीः ॥ ३१ ॥

माहेयी वाचं मर्हति पूजयति । हिजान् माह्वयान्, निम्बं प्रतिदिनं, मर्हयति

धरते यो धुरं धर्म्यां धैर्यं धारयति ध्रुवम् ।
 प्रियते यत्र धीः सम्बद्धं प्रियति श्रीश्च शान्कती ॥१५॥
 इच्छति ब्राह्मणेः सङ्गमन्विष्यति सतां गतिम् ।
 इच्छति धर्मकार्येषु यः सद्गतिमौषते ॥ १६ ॥
 धर्मो व्याप्रियते नित्यं पिपत्तिं पृथिवीश्च यः ।
 पारयत्यर्चिनामायां पातयत्यस्त्रिंशं जगत् ॥१७॥
 तुष्टमि सञ्जसन्नेहास्तु व्यमि धन्ययो वृद्धि ।
 यस्यात्मज्ञानिनोदुःखं तुष्ट्येनय तोडते ॥१८॥
 मिनोति मार्गं यान् युजे मीनाति विपतां वसम् ।
 सो मायां मीयते मान्यो धर्मोऽयमयतेऽयम् ॥ १९ ॥

धरते, ब्राह्मणान् पशुपाक्षीत प्रातस्तथाव पार्थिव इति ननुस्मरणम् । मंजते
 वर्धते ॥ १५ ॥

प्रियते चरतिष्ठते । ध्रुव् चरन्माने इति धावीसीदादिकान् कर्त्तैरि
 षट् ॥ १६ ॥

आत्मज्ञानिनः परमावेतत्तत्त्वम् । आत्मज्ञानभावादिन तथा सञ्जसन्नेहादीना-
 तुष्ट्येदीर्घतः । एतः पापम् ॥ १८ ॥

मार्गं यान् वरान् मिनोति विपति । कथम्यमार्गं वरान् इत्यमरः । विपतां
 वसूनां वसुं सौम्यं मीनाति विनाशयति । मायां कापट्यम् चञ्चलं वा जीयते
 नाशयति ॥ १९ ॥

कथमयम् चार्त्तपात्रपुष्टदण्डानादिविपदाचारं कथमे रचति । कथमयम्
 मंजपरम्यदाचरितं निवर्त्तं तावते पातयति, चिराचरितां कदाचारपरिपाटी
 न जहातीत्यर्थः । वरानां ब्राह्मणादीनां धर्मो कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं तावते परिरचति,
 तथाच ननु, वरानां प्रमत्तवस्त्रानां तथा कार्यो विधेयतः । कथमयम् प्रपातान्

तद्यते चमत्पन्नं वक्ष्यायते सङ्कुसप्रतम् ।
 त्रावते वर्षधर्मेषु वक्ष्यतिः स्तगायति चित्तौ ॥४०॥
 शोभते रूपसम्पत्तयोः शुभति स्तौतया चित्ता ।
 वः वृक्षति शुभैरङ्गैर्द्वारीष निवृक्षति ॥४१॥
 निवृक्षते गुह्यपापाद्यो निवृक्षयति रक्षकान् ।
 यो निवृक्षति सामानान् स्वयमात्मनि युज्यते ॥४२॥
 धर्मं स्तौमयति स्तौति देवान् नीतिं गुरुन् द्विजान् ।
 गुरुति त्रिषु लोकेषु षड्गुह्यान् प्रवर्तते जनः ॥४३॥

राजा स्वर्गं प्राप्नुयति तथा । कविरपि, ते स्वकारः स्वधर्मस्य परधर्मं
 व्यपक्षिणाः । तेषां प्राप्तिपदो राजा स्वर्गलोके गच्छीवते । इति । वर्षधर्मेषु
 वषा,—वसन् वासन् दानं प्राप्नुयति इतिवत् । अध्यायनं पाठयनं वद
 कर्माणि विधीयन्ताः । दानमध्ययनं वक्षी धर्मः कविरवैश्वरीः । इच्छीयुषं कवि-
 वरा कविर्वैश्वर्यं प्रकृते । इच्छुषं विजातीयानां भूषायां वर्षसाधनम् । इति ।
 वक्ष्यतीतिः चित्तौ इच्छित्तां प्राप्नुयति संकता भवति सर्वं ज्ञानं व्याप्तीतीत्यर्थः ॥४०॥
 वृक्षः वनीवृक्षः, वृक्षः वरीराववृक्षः, वृक्षति विभक्तिः । वरीन् वपुन्
 वृक्ष निवृक्षति, द्विजति ॥ ४१ ॥

राहुद्वारायै 'जाना' इति प्रविष्टः प्रवानपुत्रवाचिष्ठिती रविपुत्रवचिष्ठिती
 वृक्ष, पापायः विद्या, दुर्गमाकारादिषु कृतः विद्यासक्य इत्यर्थः ; विद्यावर्षेण
 प्रपुन्यारब्धं राजावचाद्यौ वृक्षं वृक्षते । सामानान् समानान् भवान् रक्षिः,
 विधीयति पात्रापयति, एतेनासा मन्त्रसिद्धयं विवचिन्तम् । स्वयं पाप्माना,
 पाप्मानि परमेष्ठरे, युज्यते संयुक्ती भवति, समाधिपत्नी इति परमात्मनं पश्य-
 तीति भावः । पाप्मा देखे इती यमे समाने परमात्मनीति विष्टः ॥ ४२ ॥

स्तौमयति प्रवृत्तिः । नीतिं स्तौति । षड्गुह्यान् कविप्रवृत्तादीन् ।

बाबायसिं किरखावी करोति ग्रमच्छकम् ।
 कपोति किरचं यतोः कपाति सुरमान् रणे ॥४७॥
 यत्न कोर्तिरिवसिं बाबायसिं कविनां पुरम् ।
 कपोति वरवीं कत्वां दिक्सुखानि च कप्पति ॥४८॥
 यो सुष्ठति गिरिं कचित् कचित् कार्ये न कोठते ।
 यो सुष्ठति परद्वयं तच्छिरो सुष्ठवत्सवी ॥४९॥
 तेतिष्ठते शिशुजनो धमिनां गृहेषु
 तिष्ठन्ति यौवनमदेन रते सुवानः ।

कविनां विपकीयानमासनं वैधमायवः । वक्त्रुषा इत्यमरः ॥ ४७ ॥

बाबी पुत्रे, बाबायसिं ग्रमच्छकं, किरति वर्धति । यतोः किरचं तेज-
 इत्यर्थः, कपोति नाभवति । सुरमान् विपकायामकान् पकारीकान् योधान्
 वा कपाति नाभवति । करोति ग्रमच्छकमिष्य किरति ग्रमच्छकमिति
 आदर्शपुत्रकपाटी न साधुः ॥ ४८ ॥

यो सुरक्षीकम्, रणति नप्पति । कविनां पुरं पाताकम् कपाति नप्पति ।
 कत्वां कन्यां वरवीं पृथिवीम् कपोति व्याप्नोति ॥ ४९ ॥

वी राजा कचित् गिरिं पर्वतं सुष्ठति नप्पति, अलक्षितपुत्रादभावात्
 पर्वतजनकं करोतीत्यर्थः, यदा रक्षति जनपदार्थे निधत्तं पर्वतप्रदेशं नप्पति,
 तथा च मनुः, गिरिपुत्रं समादत्त आसाहं वा रक्षीकतः । वरवीं विपकाके
 वा मन्वैद्विभाविनः । इति । कचित् कार्ये कर्त्तव्ये कर्त्तव्यं, न कोठते पक्षवी
 न भवति, अतश्चितः सत्कायेष्वर्त्तव्यानि यदाकाशं कन्यादवलीक्यः । यौ-
 वनः परद्वयं सुष्ठति अपहरति, पक्षी राजा तच्छिरः यदा परकायहारिणः
 यौवे सुष्ठवति क्षिणति । यो सुष्ठति गिरिं कचिद्विषयं यो सुष्ठति गिरिं
 कचिद्विषयं न साधुः ॥ ४९ ॥

पुनरिति वाच्यसमाः सङ्ख्या विधेय
 यस्य प्रकाश भवतीत्यत्रानभिज्ञाः ॥ ४० ॥
 सन्नायकं करिषि सुचति कल्पय'
 यत् प्रमोदयति पापयत्नं कावे ।
 संख्येयु मोदयति यत् शरं मनुजे
 स्त्रां स्त्रां भुवं प्रतिमते विदितास्त्रवेदः ॥ ४८ ॥
 निपतन्ति रवेषु यस्य वाचाः
 यितयस्त्रैर्निहितायतासवच ।
 पतयन्ति समन्ततो विपद्याः
 सङ्कल्लोचितयोः विपत्त्यते यः ॥ ४९ ॥
 भवते दुरितक्षयं यद्योक्तेः
 क्रतुभिर्भावयते च नाकलोक्तम् ।
 भवति त्रिदशैव पूजितो य-
 क्षुब्धवद् भावयति विषयं सर्वान् ॥ ५० ॥

तेविष्णव इति त्रिकमवापिन्त्यत्र चादीर्घकृत्यस्य प्रवीणः । एते रजसकर्मणि,
 विष्णुवि विष्णुवि साधुराणां भवन्तीत्यर्थः । वाच्यसमाः विद्याविद्यः, विधेय
 नायकेन, यत् पुनरिति विविधान् विद्याकान् प्रकाशयति ॥ ४० ॥

कल्पय यच्चिद्विषयस्य एवापि यत् स कल्पय' शरं' यत् यच्चिद्विषये
 साधुग्राह्यारे बुचिद्विरे इति विद्यः । संख्येयु बुद्धेयु ॥ ४८ ॥

त्रिवक्त्रैः त्रीन्नायुषैर्निहिताः वाचसा, यमस्य यतासवी यता, विपद्याः
 यत्नः, समन्ततः सर्वान् दिक्षु, पतयन्ति भूमीं निपतयति ॥ ४९ ॥

यद्योक्तेः यथाभाक् विदितैः, क्रतुभिर्वर्चैः, दुरितक्षयं पापप्रणाशं, भवते

भग्नेषु नोद्गूरयतेऽस्माद्भवे-
 मुक्तेऽपि यो नोद्गुरते स्वधर्मवित् ।
 धागूर्ध्वते श्रीरपि यस्तु सधुः
 स्फुरद्दयः श्वेतपटावगुच्छिताः ॥ ५१ ॥
 यन्नामनिद्रातिमिरोपगूढे
 राजन्यके वेद्यते य एकः ।
 सुखं सदावेद्यतीह सर्वं
 स्वार्थं प्रजा यस्तु निवेद्यन्ति ॥ ५२ ॥

भाष्येति । सुखः प्राप्तौ वा नमिन्नात्मनि यद्वत् । नाकधीकं दीवकीकच भावयते
 सर्ववति । भावयते इति कन्धीऽगुरीचादिन निपद्यः, यन्मया भावयति इति
 प्रतीयते एव साधुः ॥ ५० ॥

अथेव पराङ्मतेषु रिपुत्वमिति शेषः, यस्मिन् चातुर्थं, न उद्गूरयते उज्जायवति,
 न भीतं न पराङ्मनं कृतं धर्ममनुसरन् इति अनुसरणात् यथात्मनपरान्
 रिपून् न उन्नीकर्षः । तथा, यत्तुल्ये यत्तुल्ये यत्तुल्ये रिपातिर्भवः, तथा,
 यत्तुल्ये यत्तुल्ये यत्तुल्ये रिपातिर्भवः, न उद्गूरयते उज्जायवति, यत्तुल्यमिति
 शेषः । साधुधर्मानं यत्तुल्यं न परितः कर्मात्मनः इत्यादिमनुसरणात्
 मन्त्रापरित्यागं रिपून् न मन्त्ररतीत्याशयः । स्वधर्मवित् विदित्वाक-
 र्णः । अतएव साधुः यत्तुल्यं यत्तुल्यं यत्तुल्यं यत्तुल्यं, येन यत्तुल्यता
 कर्मात्मनः योः यत्तुल्यः, यत्तुल्यं यत्तुल्यं यत्तुल्यं यत्तुल्यं यत्तुल्यं यत्तुल्यं
 यत्तुल्यमिति ॥ ५१ ॥

यत्तुल्यं यत्तुल्यं यत्तुल्यं यत्तुल्यं यत्तुल्यं यत्तुल्यं यत्तुल्यं यत्तुल्यं, यत्तुल्यं
 निद्रातिमिरं यत्तुल्यं यत्तुल्यं यत्तुल्यं यत्तुल्यं यत्तुल्यं यत्तुल्यं यत्तुल्यं,
 यत्तुल्यं यत्तुल्यं यत्तुल्यं यत्तुल्यं यत्तुल्यं यत्तुल्यं यत्तुल्यं यत्तुल्यं ॥ ५२ ॥

बोधते ब्रह्मविद्यां यः ब्रह्मविद्यां बोधति ।
 निखमभ्यासयुक्ताया ब्रह्मात्मानं बुध्यते ॥५१॥
 बोधयते परस्मीभ्यो यो ब्रह्माति रिपुं रणे ।
 बाधयति न दुःखार्ताः केयान् यद्विद्वोदितः ॥५४॥
 माष्टिं तीर्थोद्भवेर्निखं मार्जत्यालेपनैर्द्विजान् ।
 योमार्जयति सात्त्वान्यं श्रियद्यापस्वशास्त्रताम् ॥५५॥
 यः बुध्यति रिपुष्वेव बोधते नानुजोविषु ।
 मनागपि मनोयस्य न बुध्नाति महाहवे ॥५६॥

ब्रह्मविद्याम् आत्मज्ञानं, यद्वचैरव्याकलयन् ब्रह्मबीजमेवेदं ज्ञानमिति
 वाच्यम् । ब्रह्मविद्यां ह्यन्वीत्यादिकान् राजवैद्यान् विद्वान् । आत्मनि
 परब्रह्मणि युक्तः धर्मादिव आत्मा चित्तचित्तैश्च तादृशः सन्, ब्रह्म परमा-
 ज्ञानम्, आत्मानं जीवात्मानं च बुध्यते जानाति, ब्रह्मादिवचिन्तयित्वा
 परमात्मानोऽन्वीयत्यस्य बीजमस्यनुभवतीत्यर्थः ॥ ५१ ॥

परस्मीभ्योऽन्येष्वेव परमारीसस्यै निन्दति । जनकस्य न भवतीति प्रसीदः ।
 यथावीर्यं नृपार्जयमानं तद्दीप्तान् यवीऽपावयतीमुन्मेषादिवृत्तेन परस्मीभ्यः
 हति पश्यतीति ॥ ५४ ॥

आधिपतैः कुटुम्बकान्दनाद्यनुषंगैः । आत्मन्यं सुविद्वत्प्राधिपत्यं मार्जयति
 पञ्चदशीति । विद्वो आत्मायापस्वशास्त्रतां ब्रह्मविद्यापदपदम् अथवाहं
 मार्जयति विराजयतीति, न सन्तु तं राजानं युक्तानुरक्तं जनस्य कदाचिदपि
 कुलतीत्यर्थः । इति विद्वः संप्रदीपकं आचार्यवीर्यमयम्, अथवाहं
 हति रक्तः ॥ ५५ ॥

रिपुं येषु बुध्यति प्रविष्टस्तीक्ष्णवि । अनुजीविषु वैरकेषु न बीजस्यै
 प्रविष्टो न जायते । महाहवे महाकुले सदा राज्ञी मयः मनागपि विधि-
 दपि, विधिहीनकदाचनै इत्यन्तरं, न बुध्नाति व्याकुलीभवति ॥ ५६ ॥

न हिमस्ति इवा जन्तून् कृषामपि न हिंसति ।
 तमेव हिंसयत्येवं वस्तुदात्रां विवक्षयेत् ॥ १० ॥
 त्रिजेति जीवसङ्ग्रेभ्यो जीव्यत्ववृत्तभावभावात् ।
 योवार्त्तान्ववचादेव क्षीरिणीनां त्रिबीयते ॥ १८ ॥
 मन्दादयो यं विषयाः सुखयन्ति निरापदम् ।
 त्रिधा सुखायते नित्यं विषया यत्र सुख्यति ॥ १८ ॥
 देवते कम्पुर्कैर्मित्यं प्राप्तिशून्येन हीन्यति ।
 परिदेवयते कश्चिद् यत्र रात्रे न दुःखितः ॥ २० ॥
 यः त्रिषति प्रियां प्रेक्षा ज्ञेयति त्रिषतां पुरम् ।
 दुःखे वाक्पि कार्याणि प्रिया ज्ञेयति त्रिषतां ॥ २१ ॥

इवा जन्तून् न प्रपञ्चयति इत्यतिरिक्तत्वात् इति वाच्यम्, जन्तून् पशून् न
 हिमस्ति, न प्रपञ्चे च यत्र च पित्रदेवतकर्त्तव्यम् । जन्तून् पशून् हिंसा नाम्ने
 जन्तून् प्रपञ्चयति इत्यर्थे भावः ॥ १० ॥

त्रिजेति ज्ञेयते त्रिबीयते इति त्रिबीजं ज्ञेयत्वमित्यतः कम्पुर्कैर्मित्यं
 नमस्तपीयसिपदत्वादिना काः । क्षीरिणीनां कुशटानाम् ॥ १८ ॥

मन्दादयः उपरसन्त्यर्थमन्ववचाः, विषयाः जीवसाधनानि यन्त्रि,
 निरापदं विषयवस्तुविषयं, यं, राजानं, सुखयन्ति आनन्दयन्ति । यत्र त्रिधा
 ज्ञेयता सुखायते सुखमनुभवति ॥ १८ ॥

दूतैरवाहयिष्यति हीन्यति क्षीयति । ज्ञेयत्वमित्यं त्रिषते यन्त्रिषु दूत-
 सुखायते । प्राप्तिभिः त्रिषते यन्त्रिषु विषयेः समाह्वयः । इति यन्त्रिः । परि-
 देवयते रोदिति ॥ २० ॥

त्रिषति आनन्दयति । त्रिषतां पुरं यन्त्रिषु यन्त्रिषु ज्ञेयति इति ।
 दुःखे वाक्पि दुर्विषयि । प्रिया सुखिण्या ज्ञेयति आनन्दयतीति ॥ २१ ॥

मवाति वादिनः वाक्ये रथे मवाति वेरिचः ।
मनो मवाति नारीणां रूपवाप्रतिनिधयः ॥१२॥
कुतोऽपि मवाते वासो यन्त्रेषां मवाते वषः ।
मवातोत्तमवामवाको विजेतुं शक्नुतेऽम्बरीम् ॥१३॥
खेसन्ति सज्जना निशं खेसवन्ते च योगितः ।
खेसावन्ते करत्वापि यत्प्रजा निहपद्भवाः ॥१४॥
पिबन्ति भक्षु पायन्ति पीयन्ते च प्रियावरम् ।
यत्प्रसादाद्विघ्नान्तस्परौपद्भवाः प्रजाः ॥१५॥
यः प्रापयति सर्वत्र सन्धानं मनुराजवत् ।
प्रापति प्रत्यहं तेजः क्रीर्ता प्राप्नोति रोदसी ॥१६॥
न लङ्गते गुरोराज्ञां न लङ्गयति यः स्थितिम् ।
यं व्याधिरतिदीप्तान्निं कदाचित् न लङ्गति ॥१७॥

आत्मे आत्मीयतया, वादिनः विचारार्थिनः, जगृहति पराजयते । १७७ पुनः,
वैदिषः जगृह, जगृहति विपरीक्यति । १७८ ॥

अकृते विभेति । अकृते कर्णं प्रभवति । अशक्यमपि दुष्करमपि कार्यं,
अज्ञोति कर्णं खलवोभवति । ६१ ।

अरत्ना इवैवा, अहाहो इतीया । सेवयने श्रीकृतुचमनुभवम् । सेवा-
मन्त्रं स्यादित्ये पाठात् नमस्तुभ्योऽस्मादिना नमः ॥ १५ ॥

अथर्व' प्रतिदिनं, तेजः शीघ्रदहनं' प्रसारं, प्रापति स्वमते । शीघ्रां
अवदानजननेन अत्रसा, रोदही आवाभूनी, आवाहविष्णी रोदही रोदही
रोदहीति शेषि नरतः, प्राप्तिमि प्राप्तिमि । ८६ ॥

स्मितिं नय्यादा, न सङ्गच्छति नादिसङ्गच्छति । व्याधिः शीतः, अतिशीतः चक्षुः-

क्षिप्यते यो न शब्देषु याचकेषु न क्षिन्दति ।
 क्षिप्यते तेषु वैद्वेष्यं दीयमानं न यच्छते ॥६८॥
 आज्ञापयति योऽस्त्वान् यज्ञे संज्ञापयत्वजान् ।
 भूपाय भक्तिमत्त्वाभिर्वाग्भिर्विज्ञापयन्ति यम् ॥६९॥
 निष्कलन्ते सुखाद्यस्य नास्तीत्यपह्वा गिरः ।
 यः त्रिवं कलयत्येन्द्रीमुत्कलयति यो ययः ॥७०॥
 सर्वो गर्ह्यति विद्याभिर्धनैर्गर्ह्यमायते परः ।
 विद्याधनसम्बन्धोऽपि यो न गर्ह्यते प्रभुः ॥७१॥
 क्रन्दन्ते कान्दिशीकाश्च नश्यन्ते यस्य यत्नवः ।
 क्रन्दन्त्यश्रुजलैर्वाग्भिः क्रन्दयन्ति रिपुस्त्रियः ॥७२॥

प्रबलीऽभिर्जठरानलीवक, तादृशं, कदाचित् न लहति जीययति, यम-
 परिमिताकारादिसुनियमरचनेन तस्य न कदाचित् साक्षात्भङ्गी जायते
 इति भावः ॥६७॥

अजान् ज्ञानान् संज्ञापयति विनक्षि । यज्ञे पयस्विनाद्विज्ञापयत्वजान्-
 रस्य न भवति, यथाह मनुः, यथायं पश्यः खटाः स्वयमेव स्वयम्भवा ।
 यज्ञोऽस्य भूमौ सर्वस्य तज्जाद्यज्ञे यज्ञोऽवधः ॥ इति ॥६८॥

अस्तीत्या चसम्भाः, पदवाः कर्मवाः, गिरीवाचः, न निष्कलन्ते निःसरन्ति ।
 ऐन्द्रीन् इन्द्रसम्भविनीं, त्रिवं लक्ष्मीं, कलयति उपभुङ्क्ते । 'ऐन्द्रं पदं भूमि-
 मतीऽपि भुङ्क्ते' इति भावः । ययः उत्कलयति विततीति ॥ ७० ॥

नलम्बीऽहकारी, स दवाचरति गल्ह्यते । गर्ह्यते लह्यती
 भवति ॥ ७१ ॥

कान्दिशीका भवेन पलायिताः । कान्दिशीकादन्वय कान्दीका इत्यादर्थ-
 प्रत्यक्षपाठी न साधुः ॥ ७२ ॥

यः सदाश्रित्यते धर्मे वृथाति च रथे रिपून् ।
 हरति दिग्भीमाश्च वृक्ष दिग्भिज्जबोध्यते ॥७१॥
 वृथोति याचयं युद्धे तच्छिरोभिस्तृचाति नाम् ।
 स्तृचोति विदग्धाबासं यः कुन्देन्दुनिर्गुणैः ॥७२॥
 यतते धर्मैवासी यातयत्नमिष्टं द्विजः ।
 निर्यातयति वैरश्च नरेन्द्रेषु क्रमागतम् ॥७३॥
 ग्रीवांसते सङ्गसतां निशिनोत्सिपुचिक्काम् ।
 शानयत्याद्युगाम् निखं यत्सैन्यं समरोत्सुकम् ॥७४॥
 न सौदति कश्चित् कार्ये सर्वत्रासदति शिबम् ।
 आसादयति विद्यानां सर्वासां पारमप्यसौ ॥७५॥

वृथाति विहायति । हरति विजयति । ७१ ।

याचयं अमुसमूहं, वृथोति निरुति । तच्छिरोभिसेवां शब्दां नसर्गः,
 नां भूमिं, वृथाति आच्छादयति । विदग्धाबासं दुरभीकम् । ७२ ।

द्विजः ब्रह्मन्, अग्निश्च निरन्तरं, यातयति निपीडयति । नरेन्द्रेषु परिराम-
 नश्चक्षुषु, क्रमागतं कुक्षपरम्पराचारं, वैरं शत्रुतां, निर्यातयति शीघ-
 रति । ७३ ।

ग्रीवांसते तीक्ष्णकरीति, सनन्तश्च शानपातीः प्रदीपः । अस्तिपुच्छां
 कुरिकां, आच्छाद्यी आसिपुच्छी च कुरिका आसिपुच्छेन्दुकेन्दुरः । आदयाम्
 बाधाम् । ७४ ।

सौदति चरसमी भवति । आसदति प्राप्ति । सर्वासां विद्यानां आनी-
 तिनीयवतीनां, पारं शीमान्, आसादयति अधिनश्चति । विद्याश्च वृथा,
 आनीचिक्को चवी वाणां दृष्टनीतिश्च आचवी । विद्याश्च वृथा एवेता शीम-
 केनाश्च दृष्टिनाम् । वृथा, अज्ञानि विदावतारी नीमांश्च आदयिष्यतः ।

वष्टन्ति वाटकं वक्षात् प्राप्य विप्राः परस्परम् ।
 वष्टवन्ति च रत्नानि भूमिं वष्टापवन्ति च ॥७४॥
 युक्ता धर्मं निमीते यः कश्चित् कृत्वा च मादुरम् ।
 मनसि मानिनी वक्ष्य वक्ष्यन्निभुवनोदरे ॥७५॥
 वक्ष्य श्रीवर्षते नित्यं योऽर्चयति दिव्याम् ।
 वर्षयत्परिवीराणां कृत्वा मूर्ध्निमादुरम् ॥७६॥
 विष्णुश्चते प्रजारिष्टं विष्णुश्चाति परोदयम् ।
 विष्णुश्चाति परोक्षीयं तपःश्रीवर्षतेन यः ॥७७॥
 धर्मेन स्तुभते सर्वः स्तुभात्स्वयं विद्यया ।
 धनविद्यासमुद्योऽपि न स्तुभति स स्वप्नः ॥७८॥
 योऽर्चिनामीक्षितप्राप्तौ कल्पते कल्पवृक्षवत् ।
 न कल्पयति मिथ्यार्चं शिरः कल्पति विद्विषाम् ॥७९॥

पुराणं धर्मशास्त्रं विद्याभेदादनुद्भवं । इति ननुः ॥ ७० ॥

वाटकं कर्षे, वष्टन्ति विभक्त्यं वष्टवन्ति ॥ ७८ ॥

युक्ता वेदिनः, धर्मं निमीते उपमाचं करोति, वेदीदितं धर्ममेव सेवते
 इत्यर्थः । मनसि चक्षुःकानि सदा श्रीवर्षन्तीति वाच्यं, वा चक्षुःसरति
 चातोः प्रवीरः ॥ ७५ ॥

प्रजानाम् चरिष्टं प्रकृतीनाम् चक्षुः, विष्णुश्चते प्रतिपन्नति निवारयती-
 त्वर्थः । चरिष्टमन्त्रे तन्ने स्तुतिकानार वाच्ये इति वेदिनी । परोदयं
 प्रकाशमनुद्भवं, विष्णुश्चाति प्रतिपन्नति । प्रजारिष्टमिदं प्रजाविष्टं, परो-
 दयमित्यत्र परोदयम् इत्याद्यनुक्तयोः पाठः ॥ ७७ ॥

कल्पवृक्षवत् कल्पवृक्षवत्, धर्मिणा वाचकानाम्, ईक्षितप्राप्तौ प्राप्ति-
 त्वर्थः ।

दीनानां दायते मित्तं सोऽर्चिभ्यो दयते धनम् ।
 दीयन्ते प्रत्नहं वक्त्र दुरितानि तपस्विनः ॥८४॥
 शोकेन जीवते सर्वः जीवते हर्षमर्चितः ।
 उभाभ्यामप्यसंख्येयसु नातीव तीव्रति ॥८५॥
 न रोषयति वस्तुनो न तुल्यो न वाऽधिकः ।
 वक्तुं दहति तस्याऽसी कुलमेवाभिरोचति ॥८६॥
 न हृष्यति गुरोरपि न धर्षति मित्राः प्रजाः ।
 तमेव धर्षयत्येकं वचानुं प्रतिवृत्तति ॥८७॥
 चूर्ध्वते शीर्षगुत्तरीन् वक्षूर्ध्ववत्परिमण्डलम् ।
 अवचूर्ध्वयति ज्योम वत्सेनाप्रभवं रजः ॥ ८८ ॥

वक्तुवामास, वक्षते पर्याप्तीति, समर्थां भवतीत्यर्थः । ईक्षितमात्रे इति
 वक्षन्मर्षवोवात् चतुर्थी । विचित्रा रिपूणां, मित्रः मत्तर्ष, वक्षति
 द्विगति ॥ ८५ ॥

दयते ददाति । तपस्विनः तपीयससम्पन्न, वक्त्र रात्रः, दुरितानि
 पापानि, दीयन्ते नयन्ति । दीयन्ते इति दीक् चये इत्यत्र भाटीः
 प्रवीयः ॥ ८४ ॥

जीवते सुखति । जीवति जीवी भवति, तीव्रगुतीति इत्यत्र भीवादिवचन
 प्रवीयः ॥ ८५ ॥

अभिरीयति सर्वथा द्विगति ॥ ८६ ॥

हृष्यति प्रवृत्तते । धर्षति पीडयति ॥ ८७ ॥

चूर्ध्वते दहति विनाशयतीति वाचत् । वत्सेनाप्रभवं वक्त्र शीर्षपरशीर्षितं,
 रजः चूर्ध्ववत्, ज्योम वाक्त्रमण्डलम्, अवचूर्ध्वयति वाक्त्रादयति ।
 चूर्ध्वरवर्धयते अवचूर्ध्वयति, चूर्ध्वद्वयैरवक्षिरतीत्यर्थः ॥ ८८ ॥

नोत्कच्छते परद्रव्ये नोत्कच्छति परस्त्रियम् ।
 वस्त्रोत्कच्छति सुभोगं धनं एव मनः सदा ॥ ८८ ॥
 यो मार्गयति सन्मार्गं मार्गति चैवमात्मनः ।
 वस्त्रिभृगयते नित्यं बाह्वक् ताह्वक् जनो धनम् ॥ ८९ ॥
 विशिनष्टि स्वरं मूर्च्छां त्रिया शत्रुं विशेवति ।
 विशेवयति यो वाग्मी वाचा वाचस्यतेवचः ॥ ९० ॥
 वितानयति यः कौर्त्तिं वितनत्यमलं ययः ।
 वितनोति च यः स्त्रीणां हृदये मन्मथव्यवाम् ॥ ९१ ॥
 क्षेयते न स्या वाक्क्षं क्षिप्यते न च निष्कलम् ।
 नेन्द्रियाणि विरुहेषु क्षिप्नाति विषयेषु सः ॥ ९२ ॥
 हितं मित्रं च यो वक्ति न वचस्यदृतं वचः ।
 मानादेशसमुद्भूतां वाचयत्यस्त्रिणां लिपिम् ॥ ९३ ॥
 यस्य वर्धति नित्यं श्रीर्दानं शक्तिश्च हंहति ।
 हंहति सिंहवदयस्य द्विपा इष्टाऽरिवारणम् ॥ ९४ ॥

परस्त्रियं न उत्कच्छति चिन्तयति । उत्कच्छयति उत्सृज्यते भवति ॥ ८८ ॥

विपुर्बल निषघातीरतिप्रवाहं विशिनष्टीत्यादिप्रवीनः । सुभोगादिना शरा
 दिक् परासूय चर्षतश्चर्यः ॥ ८९ ॥

वितानयति विस्तृणोति ॥ ९० ॥

क्षेयते वदति । क्षिप्यते क्षिपी भवति । क्षिप्नाति पीडयति ॥ ९१ ॥

वर्धति वर्धते । हंहति वर्धते । यस्य द्विपाः करिणः, अरिवारणं विपच-
 यन् इष्टा, हंहति अर्जुनि ॥ ९४ ॥

छिपन्ति यस्य मातङ्गा छिपन्ति च सुरङ्गमाः ।
 छेपयन्ति मनुष्याश्च बुधे निष्प्रीयतां भुवम् ॥ ८६ ॥
 तपसा भर्जते पापं तेजसाऽरीरं दृक्कति ।
 कर्मबीजानि सर्वाणि योगाभ्यासादुद्धृति यः ॥ ८७ ॥
 रिक्ते रिपुर्यदात्मानो धनैर्धनैश्च रचति ।
 रचयन्ति च यन्तरीक्षोचनाम्बुवारिभिः ॥ ८८ ॥
 सत्यं वदति सर्वत्र सर्वेष्वप्यदति हितम् ।
 यश्च सत्यं न च हितं न वादयति तद्वचः ॥ ८९ ॥
 सर्वोऽप्यर्जयति द्रव्यमात्मनः प्रीतिहेतवे ।
 भर्जते शास्त्रतो कौर्णि यश्चार्जयति यः स्मिरम् ॥ ९० ॥

छिपन्ति धावन्ति, छिप वेनदमने, दृक्क प्रयोजः ॥ ८६ ॥

भर्जते दहति, मात्मनोति वायत् । तेजसा प्रभावेन, चरीन् जघन्, दृक्कति दहति । योगाभ्यासान् पुनः पुनः परमात्मानुसन्धानान्, कर्मबीजानि भवबीजभूतानि समापन्ति सर्वाणि, दहति दहति, 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्मोपि भक्षयति' इति प्रीतिहेतवे । 'इतरी दहने कर्मकर्मो वदते ज्ञानमयेन वदति' इति रचुः ॥ ८७ ॥

रिपुः शत्रुः, यदा शास्त्रानां तेन राज्ञा अभिभूतः, यदा रिक्ते अवात् पुरीषम् उत्सृजति, रिच विट्चरचे, दृक्क प्रयोजः । रचति रिक्ती भवति, बीजोपायत दृक्कः । यदा राज्ञः रिपोनांरीषां लोचनाभिः, चतुवारिभिः पतिनामकैर्नैयमजसैः, रचयन्ति सम्पत्तानि भवन्ति ॥ ८८ ॥

शास्त्रतो निष्ठा चिरकालिनीमिच्छते ॥ ९० ॥

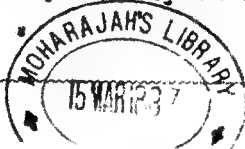
सुव्यवसायिणाम् दुर्गान् कपयामि च खोटति ।
 रिपूणां खोटवन्तापी कुक्षराणां वटाश्च यः ॥ १०० ॥
 न तथा गर्हति ज्ञानं नृणाञ्च नापि गर्हति ।
 गर्हवन्मनुष्येतावन्त्यामिनं स नरं यथा ॥ १०५ ॥
 द्राघते वपुस्त्वर्थे द्राघते च निशामने ।
 द्राघति चीरतायकं यद्विद्योने मृगोदया ॥ १०८ ॥
 चिन्ताति दुरितं हृद्वा चिन्तोत्यर्थेन दुःखताम् ।
 अन्त्यानां निम्नमज्ञानं चिन्तते यः सदुक्तिभिः ॥ ११० ॥
 चिन्तते च यथा रामो परस्त्रीषु चिन्तति च ।
 हेतुते श्रीसहस्रनामो नाम्बवानपि तान्मयी ॥ १११ ॥

नामो दुष्टे, रिपूणां मयूषां, कुक्षराणां कक्षिणां, वटां वपुर्षं, खोटवति
 मयूषाणि ॥ १०० ॥

यद्विद्योने वक्ररात्रः विरही, मृगोदयां हरिचाचीषां, परमवपुषतीनां निशा-
 क्तानामित्यर्थः, यः शरीरं, द्राघते दीर्घीभवति, कपयन्मापकताद्विधेयैरा-
 वर्तं भवतीति भावः । निशामने दापी, द्राघते प्रभावशब्देन वदते इत्यर्थः ।
 चीरतायकं क्लृप्तां वर्तं सदुक्तिभिः, शरीरस्य कार्यामित्यर्थः, द्राघति
 वर्तते ॥ १०८ ॥

दुरितं पापम् । अर्थेभ्यः, दुःखाणां दारिद्र्या, चिन्तोति विनाशयति ॥ ११० ॥

ये रामो चिन्तते यमनि दुष्टिनाथं लक्षरमोत्यर्थः । परस्त्रीषु परदारिषु च
 चिन्तति पापानि प्राप्य प्रकाशयति । अथी रामा, नाम्बवानपि तान् हेतुते
 यमनयते । 'जाम्बी दुष्टः विवीड्वासीसदुक्षीपीरनयता' इति भावः ॥ १११ ॥

चयति प्रत्यङ् पापं चायति विवता कुसम् ।
 ययः चियति रोदधोर्यस्य धर्यरतामनः ॥ ११२ ॥
 दृक् ओकयति विट्कु वसं तेषां च ओकति ।
 ताननृङ्गतापमान् नृङ्गसेन जुङ्गत्यसौ ॥ ११३ ॥
 ययं राभोति विप्रार्थं व्यञ्जनानि च राभ्यति ।
 यत्प्रसादायनः सय्यः सततं राभ्यति त्रिधा ॥ ११४ ॥
 यो मोचति परद्रव्यं तस्य सुञ्चाति यः यिरः ।
 सुञ्चत्यपहृतादीनां दुःखं धनसमर्पणात् ॥ ११५ ॥
 भक्त्याऽर्चयति यो विप्रान् मुक्तुं देवांस्तथाऽर्चति ।
 पर्थने चरन्ती यस्त मोक्षिरत्नां हभिर्दृषाः ॥ ११६ ॥
 यङ् अवयति द्रव्यं तदर्थं यो अवयत्तरीन् ।
 अवयते यद्वयमोविष्यं तैसोक्तादयतां मतम् ॥ ११७ ॥

ययः कीर्तिः, रोदधोः यावाम्भोरनराक्षि, चियति ययति चि याक्षे
 दृक् त्रीदादिष्वस्य प्रवीचः ॥ ११२ ॥

विट्कु मयुः, दृक् ओकयति वेरयति, प्रकुङ्गे दृक्चैः । अयङ्गतापमान्
 ययानयन्मान्, यान् चिचः, यङ्गसेन जुङ्गति ययति ॥ ११३ ॥

विप्रार्थं ब्राह्मणभीजनार्थं, ययं भर्ता, राभोति सन्नाहयति । त्रिधा
 यञ्जा, राभ्यति सन्पन्नो भयति ॥ ११४ ॥

मोचति अपहरति । सुञ्चाति क्षिपति । अपहृताः ययः यनानि देवां दे,
 ताङ्गमानां भयमाना ॥ ११५ ॥

भीषिषु क्षिरीटेषु, 'भीषिः क्षिरीटे भक्षिषी पूषावहेक्षिष्वहे' इति हेनः,
 यानि ययानि, तेषां यङ्गमिः क्षिरचैः, पूषानक्षिणीषिमिरिचैः, यय
 चरन्ती, ययने यययति ॥ ११६ ॥

यङ् दूरि, इतिच ययन, अवयति उन्मयति उन्पायेभी दृशयिष्येः ।

अहंति विषतां हर्षमहंते दुरितोदयम् ।
 वशाहंति वारिहं दीनानां हविषं दहत् ॥ ११८ ॥
 आहते विविधं आहु आहते च रसायनम् ।
 आहतिवति हर्षोऽपि विषयाणां दुष्प्रतिपत्तिः ॥ ११९ ॥
 वज्र विच्छति तद्गुह्यो वज्र विच्छावति अयम् ।
 विच्छावति तन्नाडी वृषतीनां दुष्प्रतिपत्तिः ॥ १२० ॥
 न विभेति नरेभ्यो देवेभ्योऽपि न भेदति ।
 एकास्मात् भेदते धर्माश्च भेदत्ववसोक्ततः ॥ १२१ ॥

तदर्थं कृत्यापेक्षु विनिवीजान्, अरीन् वधून्, अहति गच्छति, वधुः प्रसन्न
 विद्यायाश्चरति भावः । 'आहान' हि विषयाय कृतं वारिह्यामिव
 इति एव ॥ ११८ ॥

दुरितोदयं पापप्रियायादुभाय, अहंते निराकरोति । हविषं, धनं, दहत्
 प्रवच्छन् हन्, दीनानां वारिह्याणां, वारिह्याम् अहंति नाशयति ॥ ११८ ॥

'रसायन' नाम विषयवरीरुचिः कानिपुष्टिविषयान्नादिकरी भेदविशेषः,
 वदुः प्रेक्ष्यते, दीर्घमायुः क्षुतिं विधानादीन् तदर्थं यवः । दीर्घविवधं
 कानि नरी विन्देद्रसायनम् ॥ इति । आहते चरति । विषयाणां विष-
 यपरचनमादीनम् ॥ ११९ ॥

तद्गुह्यः तस्य राज्ञः दुष्प्रतिपत्तिः क्षेत्रं, वज्र विच्छति गच्छति । अयं
 वज्र विच्छावति गच्छति । तस्य वृषतीनां प्रतिपत्त्यां राज्ञां, दुष्प्रतिपत्तिः
 दुष्प्रतिपत्तिः क्व, विच्छावति अयमिति । विच्छावतीत्यर्थे 'विच्छावति-
 पत्तीत्यर्थः' इत्याह, तदी वातुर्गता ॥ १२० ॥

देवेभ्यः इत्यादिभ्यः, न भेदति विभेति, वज्रेषु कृतम् इत्यादीनां तद-
 र्थम् तस्य अयमिति इत्यादिभ्यः इत्यादीनां तद-
 र्थम् न भेदयति इत्याह ॥

यं कृण्वति गुणग्रामः कृन्तत्वरिगिरांसि यः ।
 कौर्त्तवन्ति च गोष्ठीषु यद्गुणान्तररोगणाः ॥ १२२ ॥
 मृच्छते प्रत्नहं मोहो यस्मान्मृच्छन्ति चाऽरयः ।
 मृच्छयन्ति सदा यच्च गुणाः सर्वातिशायिनः ॥ १२३ ॥
 न कुप्याति बुभुक्षार्तः शीतार्त्तश्च न कुम्बति ।
 यस्य राष्ट्रे धनाब्धौ वा मृतः कोऽपि न कुम्बति ॥ १२४ ॥

अथाह कामन्दकः, 'इताग्रनी जघ' व्याधिदुर्भिक्ष' मरण' तथा । इति
 पञ्चविधं देवं मानुषं व्यसनं ततः । आयुक्तकीर्णशीरेभः परेभ्यो राजवत्तभात् ।
 पृथिवीपतिलीभाञ्च मराणां पञ्चधा मतम् ॥ इति ॥ १२१ ॥

गुणग्रामः दयादाचिच्छादितद्गुणसमूहः, यं राजानं, कृण्वति वेष्टते समा-
 श्रयतीति यावत् । कृन्तति क्षिण्वति । अन्तररोगणा सर्वश्रीमिनकाया दिव्या-
 कृणाः, यद्गुणं वज्रपुराणे, 'सर्वश्री मिनका रक्षा मिशकेशी जलमुपा ।
 विनाशो च वृताशो च पञ्चभूता तिलीतना । मानुसवत्या वर्षा हादवा-
 चरसः शुभाः' ॥ इति । गीष्ठीषु सभाषु, 'गीष्ठी सभाषानावापे' इति विश्वः ।
 यद्गुणान् कौर्त्तवन्ति लक्ष्मीर्गयन्ति ॥ १२२ ॥

यस्मात् मोहः अज्ञानं, मृच्छते अपनश्यति । अरयः प्रचयः, यस्मात् प्रायः,
 मृच्छन्ति अपसरन्ति यद्वायम् पञ्चावन्तइत्यर्थः । सर्वान् क्षतिव्रायवन्ति परा-
 भवन्तीति सर्व्वातिशायिनः अनन्वसाधारणाश्चर्यः, गुणाः श्रद्धादयः, यं
 राजानं, मृच्छन्ति विविधवन्ति भूयवन्तीति यावत् ॥ १२३ ॥

बुभुक्षार्तः कुषापीडितोन्नतः, न कुप्याति क्षिण्वति । शीतार्त्तः शीतपीडितश्च
 जनः, न कुम्बति क्षिण्वति । अथो राजा अथनैः कुषितानां वक्ष्येव शीतार्त्तानां
 क्षेमजननवतीत्यर्थः । धनाब्धौ जनः, न कुम्बति परान् क्षिण्वति, राजदण्ड-
 भवादवचनानी दुर्बलान् चाऽभिवाचयद्विभाजः । ततः कोऽपि न कुम्बति
 वृत्तिवन्तनामद्वि, अक्षयवानां अतनां राक्षसाऽनोदिं करोतीतिभावः ॥ १२४ ॥

विचारयति यो धर्मं विद्वन्निर्माद्यैः सह ।
 विचारयत्यस्य लोके शरच्चन्द्रीज्जुलं यशः ॥ १२३ ॥
 अविद्यानिद्राक्रान्ते जगत्त्रेकः स चेतति ।
 धिया चेतयते सर्वं परस्य हृदये स्थितम् ॥ १२४ ॥
 यो भुजाभ्यां भुवो मारं भरते भरतीपमः ।
 विभर्ति च यशोराशिं भूयांसं यस्य भूरपि ॥ १२५ ॥
 यस्य रोषाक्षया दृष्टिर्धावते यत्र शात्रवे ।
 माशपाणिस्ततस्तस्मिन् यमद्रुतोऽभिधावति ॥ १२६ ॥
 शास्त्रेण स्तोभते भूयो लघुप्रकृतिको नरः ।
 न सुभ्राति महात्माऽसौ न सुभ्रोत्यक्षतस्ततः ॥ १२७ ॥
 प्राणिहृत्ते दक्षिणीयानां विप्राणाञ्चरणैश्च यः ।
 यत्पादौ मौलिरत्नांशुजालैर्नैनेति राजकम् ॥ १२८ ॥

अविद्या अज्ञानं, सैव निद्रा चैतन्यनिमीजनान् निद्रासद्विषीत्यर्थः, तथा
 चाक्रान्ते अभिभूते जगति, एकः केवचः, स चेतति जानर्ति, ज्ञानचक्षुषा
 सर्वं पश्यतीत्यर्थः ॥ १२३ ॥

भरतीपमः दुःखनात्मजभरतराजसद्वयः, यथा मनुजस्यः, यदुक्तं वायुपुराणे,
 'भरतासु प्रजानां वै जनुर्भरतउच्यते । निरुक्तवचनादेव सर्वं तद्विभारत'
 कृतम् ॥ इति । भरते पारयति ॥ १२४ ॥

यस्य राज्ञः, रोषाक्षया क्षीयताया, दृष्टिः यत्र शात्रवे प्रवृत्तौ, धावते
 निपतति । माशपाणिः रज्जुहस्तः, यमद्रुतः तस्मिन् यमद्रुते इति शेषः,
 अभिधावति, कुपितः सद्यश्च रिपुहस्तसुखवशीति भावः ॥ १२५ ॥

दक्षिणामर्शनीति दक्षिणीयाः, यत्र जलमिनादीपिता महासुखं इत्यर्थः,
 तेषां चरणैः पादैः, प्राणिहृत्ते आत्मानं पुनरिति । राजकं सपत्न्यकः,

नृते भर्तारि दुःखार्ताः क्षिप्यन्ति बहिरक्षिप्तः ।
 अमलमभुभिस्तादा क्षिप्यन्ति नवमानि च ॥ १३१ ॥
 न सन्धयति केनाऽपि सन्धं विजयी नृपः ।
 सन्धयति भुजैश्च शोणकाक्षिषु सायकम् ॥ १३२ ॥
 होर्भां वो विवता हर्षे भञ्जयत्ताञ्जनेवयत् ।
 भनक्ति कामिनीनाञ्च हृष्टा मानमनङ्गवत् ॥ १३३ ॥
 यच्च वेवेति वेदाम् प्राप्ताभ्यासेन सन्धंदा ।
 विविनक्ति च मयूखामाजी सन्नहनश्च यः ॥ १३४ ॥
 आध्यायन्ते यतः प्राप्य यज्ञभागान् द्वितीयकः ।
 प्रभूतधनसम्पत्तेराध्यायन्ते च यत्प्रजाः ॥ १३५ ॥

नीलिरवाङ्मातैः पूजान्वितरीषिभिः, यच्च राज्ञः पादौ, मेनेति प्रजा
 कयति रक्षयतीति वाचम् ॥ १३० ॥

क्षिप्यन्ति बहन्ति । नवमानि क्षिप्यन्ति पादांश्च भवन्ति ॥ १३१ ॥

सन्धयति सन्धिं करोति । सन्धयति वीजयति । सायकं वाचम् ॥ १३२ ॥

आक्षयैवयत् अनुमानिय, शोर्भां वाङ्मां, विवता हर्षे मयूखां यन्ते, भञ्ज-
 यति सन्नयति, कयति च सन्धयति रियुक्तं निहन्तीति भावः । अमलमभु
 सन्धंरय, अतिशीमवीकाक्षविरिण्यैः, च राजा, हृष्टा पाक्षीकैश्च, कामि-
 नीनां ज्ञानं यच्चवेत्यादिसमुद्रयं वीर्यं, भनक्ति निराकरोति ॥ १३३ ॥

आजी नृपे, मयूखां सन्नहनं यन्तेवयत्, रवीश्वीयमित्यर्थः, विविनक्ति
 व्यवधारयति ॥ १३४ ॥

विवन् वीर्यं ज्ञानं विवा ते द्वितीयकः द्विः, द्विं सर्वेऽनारीषे चेति
 विवः । वीः वीर्य इति यथै इवीदरादिनाम् वाङ्मातैः । यतः यन्तान् राज्ञः,
 यज्ञभागान् प्राप्य, आध्यायन्ते तीर्थये ॥ १३५ ॥

यो वै व्याप्यते नित्यं विदित् किञ्च न वेदते ।
 इति व्याप्यमयोऽसौ महाकाशो न निवसति ॥११५॥
 मुचे ज्ञयीति ब्रूयाद् वारयान् वाचपङ्क्तिभिः ।
 इत्या मज्जमहारच तेषां क्रीडति चः विवन् ॥११६॥
 इतार्चित्तद्वाऽर्चिषामर्चते यो रवाङ्गुलि ।
 पश्चाद्यते ब्रूवाचव योऽप्यस्य परैः उच ॥ ११८ ॥
 धीरन्तागधीरवाक्काया विनीता यच्च वारयाः ।
 जात्या भुव्यां च धूर्त्यन्ते साधुभिः साधु वाहिताः ॥११८॥
 यस्मिन् समुद्दिता रात्रि जनः संकोचति चित्ती ।
 संकुचत्वदिनारीणां मुचं पद्मेवमुति ॥ १४० ॥

नित्यं प्रतिदिनं, व्याप्यते मनसिच्युतायमाकाशं व्याप्यते करोति,
 उच्यते, वाचयं कर्मात्मनोऽर्थं क्षेत्रसिच्युता । दीपयतीति प्रसिद्धं
 व्याप्यमादुपजायते । इति । वेदते विदति मनसिच्युतां मनसिच्युतां वाचम् ।
 निवसति वाचति ॥ ११५ ॥

वाचपङ्क्तिभिः वारयन्तः, वारयान् वज्रान्, ज्ञयीति विदति ॥ ११६ ॥
 रवाङ्गुलि मुदङ्गुलि, इतार्चितः इतस्यार्चितः, अर्चिषाम् पापक इव, पश्यते
 मुचति, पश्यतिनेन तेजसा दीपयत्यर्थः ॥ ११८ ॥

धीरन्तः वज्रान्तरैः, वाक्कायाः अर्चिषाः, 'वाचीरवा इतिपदा उक्ता-
 रीडा निवादिनः' इत्यन्तरः । विनीताः विचिताः, यच्च वारयाः अस्मिन्,
 धीरन्ति वतिचातुर्थं प्रकाशयन्ति, धीर वतिचातुर्थ्यद्वयस्य नृपतिपदीयस्य
 प्रवीरः । साधुभिः कुचैः वारयिभिर्निर्गन्तः, साधु सुधु वया जातु वया,
 वाहिताः वेदिताः, जात्याः वेदाः, वारं वारं वचनीति वृत्ताः वृत्ताः, रवाङ्ग-
 द्यर्थः, धूर्त्यन्ते वाचन्ति, वृत्तं वतादिनस्य दिवादिनस्योक्तं प्रवीरः ॥ ११८ ॥

यस्मिन् रात्रि, चित्ती इति, समुद्दितां समुद्दितां वचयति उचि, यच्चः

नाऽवयं जीवति द्वारि यस्य कश्चिदुपद्रवम् ।
 जीवयन्ति पुनः सर्वे दीर्घमायुर्देयान्विताः ॥ १४१ ॥
 उद्धीयन्ते शरा यस्य कोटिभ्यः समराङ्गणे ।
 भङ्गानामरिस्त्रैश्वानामुद्धयन्ते रजांसि च ॥ १४२ ॥
 यो सिङ्गेनाऽनुमयते क्षत्त्रमम्बरिषेष्टितम् ।
 न चाऽनुमायसत्यव्यस्तस्य यज्ञेतसि स्मितम् ॥ १४३ ॥
 मृद्नाति द्विघतां दर्पं यो भुजाभ्यां भुवः पतिः ।
 गर्हन्ते चरन्तो यस्य विद्विषः शरचं मताः ॥ १४४ ॥

जनः, उद्धीयन्ति विनीयन्ति, कर्मसिद्धीऽभिप्रायो राजाऽवयमिति भावः । पदे-
 वद्वुति अरिभ्यस्तुम्हर्, चरिनारीणां शरीरपरिपुष्टदरीणां, मुष्टं, संकुचयति
 विनीयन्ति, पतिनामल्लतेन जीवेन मयिन् अगतीत्यर्थः ॥ १४० ॥

यवचं विद्यां, उपद्रवम् उत्पत्तं, राजापरानामन्मन् चकासकम्बुदुर्भिक्षादि-
 व्यसनमित्यर्थः, जीवति आविर्भवति । यदाविताः सर्वे यदधिकृताः सर्वेः
 प्रकृतय इत्यर्थः, दीर्घम् आयुः यदवायुर्ध, जीवयन्ति प्रचारयन्ति, पुष्टयायुष-
 जीविषी निरुपद्रवाः सर्वेः प्रकाशदधिकारे जीवन् इति भावः ॥ १४१ ॥

उद्धीयन्ते उत्पद्यन्ति । भङ्गानां पङ्कायमपराधान् ॥ १४२ ॥

विद्विषं पित्रेण, क्षत्त्रचं निक्षिप्तम् अरिषेष्टितं परमव्यसनायम्,
 अनुमयते आवायि, ज्ञाना च शान्तेव सत्पुण्यीकारोपायं विनियवीति भावः ।
 यन्मः यपरः, यस्य चेतसि यत् क्षितं शरीरम् रक्षितमित्यर्थः, य अनुमाययति
 यवयन्तु प्रसीयति, अतिपुङ्गवाकरीहिवीऽहौ राज्ञेयि भावः । यथा चीरं,
 मुञ्चेताऽरिपुङ्गवाच भावा निम्नं कसेडयः । नाऽस्य क्षिद्रं परीयिषाद् विद्या-
 न्निद्रं परक ह । दूरेत् दूर्ध्वं दवाहानि रवेद विपरमात्मनः ॥ इति ॥ १४३ ॥
 अज्ञानं केचूर्ध्वयति सर्वेषा अपहरतीति वायत् । गर्हन्ते सेवाययन्ति ॥ १४४ ॥

मिसन्ति प्रत्यङ् यस्मै वाग्विवारचसम्पदः ।
 मीलन्ति रिपुनारीणां सुखपद्मवनानि च ॥ १४५ ॥
 यस्मै व्याघोडते दण्डो नास्त्वतार्थः कुतश्चन ।
 व्याघुटन्ति विपद्याश्च यत्सुखं सुपागताः ॥ १४६ ॥
 यो वाग्वो वादिनां मध्ये वाचमुचैः प्रपद्यते ।
 प्रपद्यन्ति यत्कीर्तिं दिङ्मुखेषु महाजनाः ॥ १४७ ॥
 यस्मै व्याघाजितैर्विभैः पूज्यमाना दिने दिने ।
 तुषन्ति माघ्र्या निखं तूषन्ति कुलदेवताः ॥ १४८ ॥
 मनो मोहयते यस्मै हृदतोऽर्थमहर्निशम् ।
 उद्दिनन्ति च संसारादसारादात्मवेदिनः ॥ १४९ ॥
 नेदते न परं कश्चित् क्षामो यः समदर्शनः ।
 तं निन्दति परीवाद् परस्मै विद्धानि यः ॥ १५० ॥

वाग्विनी चीटकाः, वारणाः कविरचः, सम्पदी धनरमानि च, यथा वाग्वि-
 वारचसम्पदाः सम्पदः । निखन्ति एकत्र संकृता भवन्ति ॥ १४५ ॥

यस्मै राज्ञः, दण्डः अस्त्रतार्थः विपद्यः दुःखं, न व्याघोडते प्रत्याघाते, यत्-
 प्रपीतं दण्डं न योऽप्यतिवर्षसम्पदः । व्याघुटन्ति पक्षादयः ॥ १४६ ॥

प्रपद्यते विपक्षीति उदीरयतीति वाचम् । प्रपद्यन्ति वीरयन्ति ॥ १४७ ॥

कुलदेवताः गुरुदेवताः, 'उत्तमावीर्यमये नीचे गुरुः' इति कश्चित् कुलम्' इति
 विधः ॥ १४८ ॥

उद्दिनन्ति विरचयते । आत्मवेदिनः आत्मात्मज्ञानसम्पन्नः ॥ १४९ ॥

नेदते निन्दति, निद निन्दावाग्विचक्षण जीवादिकस्य प्रदीनः । समदर्शनः
 समर्थ समदर्शिः, विचारवादिकादीं चर्च विद्वान् परीक्षितमेदरचित्तवति वाचम् ।

पितॄन् पूजयति याचि इत्यन्वयेन चः सदा ।

पूर्वमेतं पितरस्तत्र प्रसादैरदितोदितम् ॥ १५१ ॥

न प्रसक्तभावते मिथ्याकथनेभ्यः कदाचन ।

आजी प्रगल्भते दोर्भा विषा विष्टयन् कटाः ॥१५२॥

प्रकाशते यथा ध्योनि चन्द्रः संपूर्णमण्डलः ।

प्रकाशते तथा भूमौ प्रजानां नयनोत्सवः ॥ १५३ ॥

वञ्जस्याऽन्ते विजातिभ्यो दातुं कृष्यति यो धनं ।

पैतृदेवकुलसम्भाजादयमस्तर्पयतीव नः ॥ १५४ ॥

विनाऽपराधमारब्धान् न छेदति दृग्मान्मी ।

शेटयत्परिवीरांश्च संप्रामरसिक्कान् कृपः ॥ १५५ ॥

परीवादम् अपवादम् ॥ ११० ॥

उद्दिष्टोद्दिष्टं व्याख्यातं यच्छित्तमिति वाच्यम् ॥ १५१ ॥

आजी कुहे, बिना रिपूना चटा: समूहान्, विचटवन् विनिबयन्, प्रवृत्तते
 प्रवृत्त अभिनामनाधिकरीति । १३३ ।

नयवीलसुखः नयनानन्दकारः । प्रकाशते विभाति । १५३ ।

सैवदेवकुलमाजादिति । सैवेषु देवाद्यारेषु यानि देवकुलानि त्रितितितदेव-
ह्माणि, वराहानां तदपदेवेष, वरा, सैवानि वराहानामि, देवकुलानि
देवव्युत्पत्ति, तद्वराहानां, वराहोत्पत्तिरिति बोधे स्पष्टेऽपि कश्चित् कुलमिति विदुः ।
वराः श्रीमते, सर्ववर्ति दीव्यवति, वराहदेवप्रतिष्ठायाश्चराहोत्पत्तिर्वा श्रीमतेकम्य-
तीति भावः ॥ १२४ ॥

* यज्येति दुरापायं कथया यज्येति कथा इति । षोडशति इत्युक्तम् । ११५ ।

मनुते मनुतुच्छोऽसौ प्रक्षामाक्षमपत्तुः ।

पितृवक्षन्ते तच्च मान्दं जनपदः सदा ॥ १५५ ॥

चित्रैश्चित्रवति श्लोम रत्नाभरचरश्चित्रिभिः ।

यरीवसा चरित्रैश्च वक्ष चित्रोदते जनः ॥ १५७ ॥

यो न कुप्यति विद्याय कुप्यते च महाप्रभुः ।

प्रकीपयत्यसौ राजा वक्षेव सङ्गो जनः ॥ १५८ ॥

ईदं त्रिपिटपञ्जाने वदनुशांसारचमनः ।

स्वयं पुनक्तिरोहर्षादिदीप्ता ईदवत्यपि ॥ १५९ ॥

अकृते पुन्यतीर्थेषु वदनुष्मानि वक्षितः ।

अकृत्यस्वरिसैम्यानि युधि पृष्ठेऽसौ सायकैः ॥ १६० ॥

मनुतुच्छो वैवक्ष्यतमनुसङ्गः । प्रजा प्रकृतिसमूहम्, आत्मजनम् पुनक्तिव, मनुते पश्यति, अपत्यनिर्मितेष्वेव प्रजाः पावयतीत्यर्थः, उक्तम्,—‘राजानः पितरः शोक्ताः पुत्रा अनपदास्तथा । अतो भूपाः पावयन्ति प्रजाः पुत्रानिवीरवान् । इति ॥ १५६ ॥

चित्रैः चित्रिभिः, रत्नाभरचरश्चित्रिभिः नाचिकक्षीरकादिभूषणचित्रैः, श्लोम आकाशं, चित्रवति रज्जवति । चित्रोदते चित्रिणी भवति । चित्रोदते इति कल्यादिवचनञ्च चित्रोदत्यस्य पाठान् कः, कानुपत्येन आत्मनिपदम् ॥ १५७ ॥

चारचमनः दीवचन्द्रिन्दं, त्रिपिटपञ्जाने कर्मबीजे, वदनुशां, ईदं कीमि, ईदं कृताविमल रूपम् । वित् व्यापकम् बीजो वक्ष इति विदीप्ता इत्यः, प्रदीपदादिनाम् साधुः । ईदवति कीमि, वदनुशान्तिमनुपङ्गः ॥ १५८ ॥

पुन्यतीर्थेषु, वक्षितः स्वयमवागुवाचैश्च, वदनुष्मानि वक्षयामितानि वक्ष्यन्ति वदनुष्मानि, वक्षते वक्षयन्ति, वदातीति वाचन्, महावचनं वदन् दीवीपुराणे, ‘वदन्वावी वनादाय नुवावी वक्षयामिती । तेनमद्यो मये दीमि वक्ष्यती पूजये-
क्यम् । विदीपनां पूजयित्वा तु वक्षिष्ये वः वक्ष्यन्ति । विद्वज्ज्ञान विद्याय

निःशेषवति यः यन्नं निवदीर्घमुत्तमम् ।

निःशेषवति हानेन भास्वानारं दिने दिने ॥ १६१ ॥

सुखम् यस्य सुखानि यद्वैश्वसिनी हिजाः ।

प्रीच्छन्ति प्रपुण्यैवामयेन दीनतां प्रजाः ॥ १६२ ॥

उद्विग्नान्ते परं लोके ये भिषात्रतचारिणः ।

न दीना दुःखिताः केचिद्विग्नान्ति यस्य मण्डले ॥ १६३ ॥

न भ्रातृवति जनः कश्चिन्नाकाङ्क्षति परस्मिन् ।

सर्वोऽपि धार्मिकमुष्टस्तस्य रात्रिं स्मिती जनः ॥ १६४ ॥

रीतिष्ठा वा अनेक वा । न विवीची अनेकस्य सुनयनीपतेः कृतः । वास-
रं वसवैनामेवं चोत्थितपुरं हितं । इति ॥ १६० ॥

शेषद्वयं चनकद्वयं, दीर्घं सुखमजी वादृष्टी यत्, नडावत् इत्यर्थः । 'सुजे
सुखमजीवमानाचारि' इति रघुः । यन्नं निःशेषवति उत्तमवति । भास्वानारं
धनावारं, हानेन, निःशेषवति नूनं करोति ॥ १६१ ॥

यस्य द्विजे वदीयरात्रि, वसिनी हिजाः सवशाः प्राज्ञाः, सुखमं यनावास-
कम्, ननु चरमिति शेषः, सुखानि उत्तमजानि । एषा हिजानां, प्रपुण्यैव वदुर्लेन
तेन अनेन, प्रजाः जनसमूहः, दीनतां दासिदा, प्रीच्छन्ति मज्जन्ति । प्रीच्छ-
न्तीति प्रपुण्यैव तदीदादिकस्य सस्य आने इत्यस्य प्रवीनः । प्रीच्छन्तीति चादर्थ-
पुस्तकवत्पठो न साधुः ॥ १६२ ॥

लोके तदीयरात्रि, ये भिषात्रतचारिणः भिषात्रजी प्राज्ञाः, मज्जचारिणः
इत्यर्थः, ते परं चरितमवन्, उद्विग्नान्ते दीनान्ते, अयमवस्थेन प्रपुण्यैव भिषा-
त्रेन सुखं जीवन्तीति भावः । भिषात्रसूत्रेण मज्जचारिणां उतिमात्रं मनु,—
अनेकेषु वर्तमानेषु नैकात्रादीं अवेदन्ती । अनेकेषु प्रतिनोऽतिव्यपनासधना
कृताः । इति ॥ १६३ ॥

आकाङ्क्षति कश्चन रीति, चातनाहं करोतीत्यर्थः । आकाङ्क्षं चोरयते इत्यस्य

उद्वहते न चक्ष्माऽपि धर्मं धर्मपरायणः ।
 उद्वहति मोहोऽसर्वनामिव यो मुचाम् ॥ १४५ ॥
 तेपन्ते यस्य बह्वेन्दोर्सावकाशतविन्दुः ।
 यं वीक्ष्य तेपते स्त्रीणां वयुः आरमराहतम् ॥ १४६ ॥
 जमते यो हरिद्राणां दुष्टान् न जमति प्रभुः ।
 न चाग्नयति धितोऽयानामपराधकषामपि ॥ १४७ ॥
 तितिक्षते जमी यस्य सापराधेषु साधुषु ।
 तेजयन्ति समाक्रम्य सर्वथा च सतां गिरम् ॥ १४८ ॥
 यस्य योगनिमज्जस्य भोगदृष्टा जघायते ।
 स्रजते दीर्घसंसारपन्थिनाम्निनिशवात् ॥ १४९ ॥

जीवादिवत् प्रवीणः ॥ १४५ ॥

उद्वहते उच्छिद्यति । मोहोऽसर्वनामिव, उद्वहति विह्वलति,
 सर्वपदं तत्सत्त्वानाम् मुचामुचयां पूर्णां जमयतिभावः ॥ १४५ ॥

यस्य बह्वेन्दोः मुचामुचयात्, सावकाशतविन्दुः कानितुषाकषिणाः, 'मुचामु-
 चयेषु सावकाशरक्षणनिधानरा । प्रतिभाति यदर्थं तु तत्सावकाशनिधीयते' ।
 इति सूपाकः । तेपन्ते चरन्ति । तेप चरन्ते इत्यस्य प्रवीणः । वयुः प्रदीप्तं,
 आरमराहतं कानिवाचपीडितं सत्, तेपते वेपते ॥ १४६ ॥

तितिक्षते जमते, तिस्र निम्नान्दत्तस्य समन्तस्य प्रवीणः । सतां साधूनां,
 गिरं वचनम् उपदेशमिति यावत्, चाक्रम्य अभिभूय, साधुवाक्यस्य प्रतिशुद्धा-
 चरणं जलेतिभावः, यं राजानं, तेजयन्ति वीक्ष्यं ज्वलन्ति जना इति शेषः ।
 कल्पकवलिपत्रेणवमतितीक्ष्णी भवतीति भावः ॥ १४८ ॥

भोगदृष्टा उपभोगवाचना, जघायते कष्टुर्भवति । चाक्रम्यनिशवात् ब्रह्मावुचामा-
 क्तात्, दीर्घसंसारपन्थिः समाहृतसर्वपदं सहर्षं वन्दनं, स्रजते निशिवीभवति ॥ १४९ ॥

विनाशयति यः श्रीमान् विप्रेभ्यो विपुलं वधु ।
 विचरन्ति च तेऽप्यसौ सत्त्वबाधः सदाशिवः ॥ १०० ॥
 आशामङ्कदेहोऽपि मम्यते यो न सुन्दरः ।
 मम्ययति कश्चित् काये प्रासये च न कर्हिषित् ॥ १०१ ॥
 अपमृत्युं परित्यज्य सुखं प्राप्नोति यत्प्रजा ।
 न प्राप्नोते पुरं तस्य प्रतिपुत्रं करोति यः ॥ १०२ ॥
 यो न सुष्यति पूर्वेषां क्षितिं राज्ञा तद्गमने ।
 पातुं सुष्यति सावय्वं नेत्राक्षनयुटेन यः ॥ १०३ ॥
 दधते यः सदाचारं सदाचारेण संयुतः ।
 दधते प्रासनं यस्तु मिरसा च नरेन्द्रराः ॥ १०४ ॥

वधु धनं, 'वधु तीक्ष्णे धने मयी' इति वैजयन्ती । विनाशयति इदं, 'आसी
 विनरुचं हानमुत्तमविश्वरूपे' । विनाशनं विश्वरूपम् इत्यमरः । आशिवः
 आशीर्मादान्, विचरन्ति इति । सत्त्वबाधइत्यनेन सेवाशक्तिवाम् चरीयत
 सुचितम् ॥ १०० ॥

मम्ययते चकरी भवति । मम्ययत्यात् भवादित्यात् कम् ॥ १०१ ॥

प्राप्नोति जीवति । सत्त्व प्रतिपुत्रं करोति विप्रियनाशरति, तस्य
 राज्ञः, पुरं नगरं, न प्राप्नोते विजति, रिपुपुरं मम्ययान् करोतीति
 भावः ॥ १०२ ॥

पूर्वेषां राज्ञा इत्युपलक्षणां, क्षितिं मम्ययति कथामिति ज्ञायतु, तद्गमने
 तस्य सुखे, न सुष्यति कश्चिदपि, सादरनादिराजकथासुधारयतीत्यर्थः । यदा,
 प्राचीनराजसंभाषिकारम् कथ्येपुं न आदिमति । सावय्वं जीवन्त्ये, रमणीयं
 यजिषि सावत्, पातुम् कथादरेण इत्, सुष्यति कथ्यतीत्यर्थः ॥ १०३ ॥

सदाचारेण आत्मनः दयितेण साचरयेन, यदा, सावयव्योपलक्षितेन

इदंते भूविषं भूरि ब्राह्मणेभ्यः सदेव नः ।
 इदंते ब्राह्मणास्तस्मै सन्तुष्टा नित्यमाश्रितः ॥ १०५ ॥
 भ्रंयते दुरितं रात्रे प्रजाभ्यो यत्प्रभावतः ।
 पूर्यमाणा मरीचेन भ्रम्यन्तरिपताकिनी ॥ १०६ ॥
 प्रमादेनाऽपि देवाभिरुचयः श्रपते न नः ।
 साक्षात् कृतानसं क्षीपात् दासीमपि न श्रम्यति ॥ १०७ ॥
 नटन्ति नाटके यस्तु चरितं भरतादयः ।
 नाटयन्ति स्फुटं तेषां यथाकाविकमद्रुमाः ॥ १०८ ॥

आद्येन विचारकाद्यैश्च ईतुना, संकुतः सर्वैः प्रशंसितः, यवना ; यथा सर्वदा,
 चारेण प्रविष्टिर्नेत्र, संकुतः । इत्येव इति क्षीपादिवक्तुं इव चारेण इत्यत्र
 प्रयोगः ॥ १०५ ॥

मरीचेन वायसकृदेन, पूर्यमाणा मरीचां, अरिपताकिनी रिपुहिना,
 भ्रम्यति भूमीं निपतति ॥ १०६ ॥

कृतानसं कृतानसराणां, दासीमपि, न श्रम्यति शर्म्यति ॥ १०७ ॥

भरतादयः नटयन्तयः, यथा, भरती नाम वीर्यविशद्वेषकारी नाटकात्म-
 न्यपक्षी इति, सन्तुष्टाः, यस्तु रात्रिः, चरितं इत्थं, नाटके, नटन्ति नाट-
 कानि यजिनकानि च काव्यं, यथाभूमीच्छरैः । तेषां यदीदृशमद्रुमाणां
 भरतादीनामिव, यथाकाविकमद्रुमाः यथाकाविकाकाविकयाः यथाकाविकाः,
 स्फुटं यत्, नाटयन्ति वीर्यवीर्यं, यजिनकानि यथाभूमीच्छरैः । नाटयन्तीति
 पुण्ड्रिचवीर्यक वीर्यवीर्यं नटयन्तीः वीर्यवीर्यः । यथाकाविकमद्रुमाः यथा,—‘यथा-
 काविकमद्रुमाः वीर्यं सुविचारैश्च यजुनि’ इत्युपपन्नम्,—‘आपि नाटयन्ति इत्थं’
 यथाकाविकमद्रुमाः इत्यादि काविकमद्रुमाः । यथाकाविकमद्रुमाणां विविध-
 मीमांसयन्तान् यथाकाविकमद्रुमाः । भरतादयश्च भरतीदयश्च इत्यादयः
 कुलैरेव पाठो न समीचीनतया सङ्गच्छते ॥ १०८ ॥

यो न वक्ष्यते किञ्चित् सदा सत्यपरावधः ।
 वक्षन्ति च शरदम् श्रुयौ दिक्षु तद्गुणाः ॥ १०८ ॥
 होमान्निधूमसुरभिः पवते मासतो मृदुः ।
 गोदावरीतरङ्गाईः पुनाति सुवि यत्प्रजाः ॥ १०९ ॥
 यो मिमीते च मीमासां तदर्थमनुतिष्ठति ।
 पयवोऽपि न मीमन्ति यद्देहे दुःखपीडिताः ॥ ११० ॥
 सुखं क्षपति मासेयमिषुचेत्तच्च कर्षति ।
 यत्प्रसादाद्विज्ञातस्तेमोजनपदः सदा ॥ १११ ॥
 ग्रीकन्ते ग्रीकरैः सर्वे वायवोदक्षिणोदधेः ।
 चन्द्रावतीतरङ्गाईः ग्रीकयन्ति च सहस्रः ॥ ११२ ॥

वक्ष्यते प्रतादयति । वक्षन्ति वक्षन्ति, साहस्रान् प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । श्रुयौ-
 निश्चयाः ॥ १०८ ॥

मीमासा नाम विचारपूर्वकतत्त्वनिर्णयः यत्प्रसङ्गः । मीमासा च विविधा
 कर्ममीमासा ब्रह्ममीमासा चेति । कर्मसाध्यवेदविचारयत्नः कर्ममीमासा
 जेमिनिप्रचीता, सैव मीमासात्वेन प्रसिद्धा पूर्वमीमासा इत्युच्यते । ब्रह्मसाध्य-
 वेदविचारयत्नश्च ब्रह्ममीमासा वेदव्यासादिप्रचीता, सा वेदात्मत्वेन प्रसिद्धा
 उत्तरमीमासा इत्युच्यते । मिमीते अवधारयति । तदर्थं मीमासीदित्यर्थादि
 अनुतिष्ठति सम्पादयति । मीमन्ति ब्रह्मायत्ने चात्मेनाहं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ११० ॥

मासेयं वायवेत्यम् । जनपदी देशः, देववासी जनसमुद्र इति यावत् ॥ १११ ॥
 सर्वे वायवः, दक्षिणोदधेः दक्षिणसमुद्रक, ग्रीकरैः जलजन्तयः, ग्रीकानो
 सिद्धा मयन्ति, ग्रीक सेवे इत्यत्र प्रचीतः । चन्द्रावतीतरङ्गाईः चन्द्रावती-
 नौचिविषोभनीयता, वायव इति शिवः, सद्बुद्धयः राज्ञः शरीरं, ग्रीकयन्ति
 क्षुब्धयन्ति ॥ ११२ ॥

यन्दायते सदाकामे नाऽपृष्ट्येन कथन ।
 परं भण्यति हाःकः पराममनरोधनः ॥ १८४ ॥
 विससन्ति धनेस्तृता ते च रक्षोपक्षीयिनः ।
 सासयन्ति रसाभिन्ना वस्त्राऽपि भरतीतमाः ॥ १८५ ॥
 विसासयन्ति बं हृदा वसवन्तोऽपि गजवः ।
 विसवत्ववसानाश्च हृदयं मदनम्वया ॥ १८६ ॥
 पक्षी प्रक्रमते शोषुमेक्षीऽपि बहुभिः सह ।
 नाक्रमन्ति तन्नाम्नेनं विक्रान्ता बहुवोऽपि ते ॥ १८७ ॥
 वियन्ति वीरसन्तानं हृदो यस्य कुशाङ्गनाः ।
 विसायन्तोऽवबोधाश्च यत्कुलक्षितिवर्जनाः ॥ १८८ ॥
 प्रयते पृथुवदयस्य पृथिव्यामुज्ज्वलं ययः ।
 प्रययन्ति पृथीवांसी गुचाः स्वर्गे च निर्धराः ॥ १८९ ॥

आकामे सभावां, तेन दाया, अपृष्टः कलिजाहितः, कथन कीऽपि जनः, न
 यन्दायते मृते, नापृष्टः कलविदम्बूवादिमिमनुजरवाहितभाक् । वारि विठवीति
 हाःकः वारपावकः, 'मतीकारे वारपावकाःकवाःक्षितवर्जकाः' इत्यमरः ॥ १८४ ॥

भरतीतमाः मटमेडाः, सासयन्ति धनैस्तृतां प्रकाशयन्ति, वदा, नाटका-
 दिवजमिमवन्ति ॥ १८५ ॥

विसासयन्ति वनार्धयते, पचायन्ते इति यावत् । मदनम्वया करवन्ताः,
 पचयन्तां हृदयं, विसवति हवीक्ष्वं क्षीति ॥ १८६ ॥

प्रक्रमते वारमते । प्रपूष्यकमादाकमेपदम् ॥ १८७ ॥

वियन्ति जनवन्ति । पचवीधाः प्रकाशानि ॥ १८८ ॥

पृथुवत् वैष्णव इन्द्रावजोव । प्रयते प्रकाशं भवति । प्रययन्ति प्रकाशः

भवन्ति व्याधयोऽप्येनं न कदाचिद्भवयादिव ।
 आभवन्ति यमन्यच्च तमुक्तं करोत्वसौ ॥ १८० ॥
 वेवेष्टि पिष्टपं सर्वं कौर्त्सिर्ध्यातिशायिनी ।
 विष्णाति विषवत् प्राणान् त्रयीधर्मद्विषामसौ ॥ १८१ ॥
 निःशेषं शेषति क्रीधात् प्रतिपन्नचमापतीन् ।
 एकः शेषति सोऽशेषभूतानां भरणे ध्रुवम् ॥ १८२ ॥
 क्षिपति प्रतिपन्नाणां हृदये यो भयं ध्रुवम् ।
 क्षिप्यति त्रोटियाणाञ्च निष्कं पुष्कलमालये ॥ १८३ ॥

भवन्ति ॥ १८० ॥

व्याधयो रोगाः, एनं राजानं, न भवन्ति नश्यन्ति अभिभवन्तीति यावत् ।
 यम् अन्यच्च-जनम्, आभवन्ति पीडयन्ति, व्याधय इत्यनुषङ्गः । असौ राजा,
 तं व्याधितं जनम्, उक्तं तम् अतिक्लमणीयं व्याधिनिर्युक्तमिति भावः,
 करोति ॥ १८० ॥

यस्त राज्ञः, अतिशायिनी सर्वान्तिरिक्ता, अमन्यसाधारणेत्यर्थः, कौर्त्सिः,
 पिष्टपं भुवनं, वेवेष्टि व्याप्नोति । त्रादिगर्भीयस्य विषघातोः प्रयीषः । असौ
 राजा, त्रयीधर्मद्विषां वेदत्रयीद्विषधर्मविघातकानां, प्राणान्, विषवत् विषानिव,
 विष्णाति त्रयीजयति संहरतीति यावत् ॥ १८१ ॥

प्रतिपन्नचमापतीन् प्रतिकूलान् राज्ञः, निःशेषं शेषति समूलम् उन्मूलयति ।
 एकः अन्यसाधारणरूपेण इत्यर्थः, अशेषभूतानां निश्चितप्रज्ञानां, भरणे, शेषति
 शेषवशात्तरति । यथा एक एव जनस्यः सकलवशाभावं विभक्तिं तथा सोऽपि
 राजेति भावः ॥ १८२ ॥

क्षिपिषाणां क्षान्दशामान्, आनये द्यौं, पुष्कलं प्रचुरं, मेढं वा, यथा चतुः-
 वरिहृदिपरिमितं, यदुक्तं, —‘चतुर्दिर्भवेत् कुक्षिः कुक्षयोऽदो च पुष्कलम्’
 इति । निष्कं सुवर्णं, क्षिप्यति ददाति ॥ १८३ ॥

सपति क्षिप्रया वाचा सर्वैरेव समं व्रभुः ।
 सङ्गदृष्टेरपि प्रेक्षा साक्षाद् सायवत्सरी ॥ १८४ ॥
 यीति कासे कुसङ्गीभिः चेतसन्तानहृदये ।
 युनाति यौवनस्योऽपि न वेद्यावन्मञ्जीजनैः ॥ १८५ ॥
 न रोजयति यः कश्चित् प्राचिनां कदवान्वितः ।
 तस्य धर्मरतेः रोगा न हजन्ति प्रजामपि ॥ १८६ ॥
 अन्तर्वेद्यामसौ विद्वान् न क्षेप्यति धृतव्रतः ।
 न क्षेप्यति सर्वज्ञो विवादे वादिभिः सह ॥ १८७ ॥
 सम्पश्यते मतिर्येष त्रैलोक्येऽपि क्षमेकवत् ।
 सम्पश्यति पुनः सेनां सागरान्ते मञ्जीतले ॥ १८८ ॥

यो राजा, कासे अतुकासे, चेतसन्तानहृदये कश्चनपुत्रहृदये, तत्तु कालीप-
 भीनावेतिभावः, कुसङ्गीभिः कदारेः, यीति सङ्गच्छते, 'अतुकाकालिनाली
 स्यात् कदारनिरतः सदा' इति अनुकरणादितिभावः । यौवनस्योऽपि तद-
 स्योऽपि प्रवर्धयितव्यानीऽपीत्यर्थः, वेद्यावन्मञ्जीजनैः वारणादीकुलटाभिः, न
 युनाति सङ्गच्छते । तु सङ्गमे इत्यस्य प्रयोगः ॥ १८५ ॥

कदवान्वितः कावचिन्तः, यो राजा, प्राचिनां मध्ये कश्चिदपि न रोजयति
 क्षिप्रतः । धर्मो रतिरनुरागी यस्य तस्य राज्ञः, प्रजामपि रोगा न हजन्ति
 योऽयमि धर्मरतेरित्यत्र धर्मरत इत्यादर्शपुलकपाटी न साधुः ॥ १८६ ॥

धृतव्रतः असी राजा, अन्तर्वेद्यां वज्रादिवैदिकामध्ये, न क्षेप्यति अपरि-
 वाक्यम् न उच्चारयति, सदा, अन्तर्वेद्यां आग्रहानुसरित्तरपक्षेणे प्रज्ञावर्धन इति
 स्याते पविने देहि, न क्षेप्यति क्षेप्यभावापरीत्यं निवारयति ॥ १८७ ॥

यस्य मतिः बुद्धिः, त्रैलोक्येऽपि विमुक्तेऽपि, क्षमेकवत् क्षमेक इव सङ्गच्छते,
 विमुक्तेनवाचिनी निष्पदरिक्तनामिष पञ्चमीत्यर्थः, 'उच्चारयतितामां तु वक्तुमीव

सुखं निखे सुखं जीवां यत्प्रजा प्रतिपादिता ।
 निचति स्तनकचोदकपोसाक्षिमलादिकम् ॥ १८८ ॥
 इद्वैव वं विचटते कोपाक्षेपो मृगौहयाम् ।
 विचाटयति चास्कोटे वैरिणां करिणां घटा ॥ २०० ॥
 निखनन्ति न दुःखार्तास्तद्देशे निरुपद्रवे ।
 स्तनयतुप्रभन्देन पर्जन्योऽपि न भोतवत् ॥ २०१ ॥
 रसन्ति मधुरैः कण्ठैर्गन्धोद्याने पतत्रिभः ।
 रसयन्ति सुखाद्यानि तत्करप्रतिपादिताः ॥ २०२ ॥
 लज्जते मल्लिकाक्ष्यं क्षत्रियश्रीत्रियोऽप्यऽसौ ।
 लज्जते लल्लिकानाञ्च वार्ता कर्णगता पुनः ॥ २०३ ॥

सुदुःखकम् इति भावः । लज्जन्ते इति द्वयः सम्पूर्णकल्पात् चात्मनेपदं, विष-
 चावशादकर्मकत्वञ्च ॥ १८८ ॥

निखे चुम्बति, निम्नधातीः प्रकीरः । निचति चुम्बति ॥ १८८ ॥

मृगौहया इरिचमयनायां, कोपाक्षेपः मानाक्षकोपकृतं तर्ज्यं, विचटते
 अपसरति । चास्कोटे यथा बाहुज्ज्वलं सति, वैरिणां करिणां घटा विपणयज-
 ससूचः, विचाटयति पचायते ॥ २०० ॥

निखनन्ति नदन्ति चार्तमाहं कुम्भेनीयवैः । स्तनयति गर्जन्ति । पर्जन्यः
 शिवः । भोतवत् राजदण्डभवेन दण्डित इव ॥ २०१ ॥

पतत्रिभः पत्रिभः, मधुरैः शीताभिरामैः, कण्ठैः, रसन्ति कुम्बन्ति ।
 तत्करप्रतिपादिताः सर्वे जनाः, सुखाद्यानि सुनिष्ठपात्रमीजनानि, रस-
 यन्ति आकाशयन्ति । 'सुखाद्यानि तत्करप्रतिपादिताः' इत्यादर्शपुलकपाठो न
 लभ्यते ॥ २०२ ॥

लल्लिका वैद्या, तत्कर्णं तत्सर्वम् । लल्लिकानां वैद्यानां, वार्ता संवादः,

वस्योत्पद्यति दारिद्र्यकर्मणि पतितान् नरान् ।
 तूष्णवत्पि देवेन्द्रं संशानि भुजविक्रमात् ॥ २०४ ॥
 नाऽहिर्दंशयते कश्चित् विषया वादकात्मया ।
 यदि प्रमादाद्यति तस्मिन् नात्ममते विषम् ॥ २०५ ॥
 शोचयत्यतिमिःसारं संसारं सारवानसौ ।
 न शोचति सदाचारो यो क्षतानपि वाग्धवान् ॥ २०६ ॥
 यं परिचिष्य सत्तापि पदवन्ते पदातवः ।
 पादये राजसज्जीव यस्य सन्त्ययते भुवम् ॥ २०७ ॥

कर्ममता यदि भवति, तदाऽपि सन्त्यते, इतिऽकाशी वारणारीतेष्वर्चः, तद-
 ष्पात्तवत्पि नाऽसौ सङ्गतइतिभावः ॥ २०४ ॥

शोचयति उच्यते । देवेन्द्रं तूष्णवति इन्द्रं च तूष्णींभवति, तूष्ण परिभाषे
 इत्यस्य प्रयोगः ॥ २०५ ॥

अहिः सर्पः । वादकात्मया विषया विषयद्वयेन मनोव । विषं न वात्ममते
 न सङ्गरति ॥ २०६ ॥

क्षतानपि वाग्धवान् न शोचति क्षतवत्तस्मिन् क्षतुमीचनदयं श्रीकृष्णं न
 प्रकाशयति, अथ वाग्धवत्पिः 'क्षेप्तानु पशुभिर्मुक्तं प्रेती सुदुर्लभं वतीऽयम् ।
 अती न रीदितव्यं हि विद्याः कार्यः काश्चित्तः ॥ इति । 'क्षतानानु
 क्षिप्ताऽतिवृत्तान्' इत्यति प्रेतिमिति प्रचलते' इति द्रष्टुः ॥ २०६ ॥

पदातवः पादचाराः शीषाः, पादाभ्याम् क्षततीति पदातिः, पादक
 पदिष्ठादिना पदादिभ्यः, 'पदातिपतिपदनपादातिवपदावयः' इत्यनन्तरः ।
 यं राज्ञाम्, परिचिष्य परिचार्यं, सत्तापि देव्यानि शरदेवकीयान्
 रिपूनिमि वाच्यं, पदवन्ते मन्त्राणि । पादये वृद्धे, राजसज्जीः जलशीः, तस्य
 राज्ञः, सन्त्ययते सन्त्यया भवति, सन्त्येन अद्विष्यं क्षमयत्यर्थः ॥ २०७ ॥

यत्र लब्धयति श्रूयं प्रतिपद्यमानाभुजि ।
 लभतेऽर्थं ततो भूमिं हेमवस्त्रिहवादिभम् ॥ २०८ ॥
 त्रिवं हडाऽपि यमूचां न प्रहर्षति यस्तथा ।
 यथा प्रहर्षति युत्वा सत्कवीनां सुभाषितम् ॥ २०९ ॥
 धर्मो सर्वकदानेऽपि यस्य दीक्षायते न धीः ।
 दीक्षयत्यरिबर्गस्य जीवितायाश्च यः सदा ॥ २१० ॥
 बाहते बाहिनीं हन्तुं बाहुभ्यामाहवेषु यः ।
 बहते विहतारतिर्विपुलपक्ष यः त्रिवम् ॥ २११ ॥
 क्षेदते क्षिप्त सर्वोऽपि यपुष्पानुचरस्मिन्तः ।
 न च क्षिपति तस्माऽङ्गं व्यावामाजितमेदसः ॥ २१२ ॥

यत्र प्रतिपद्यमानाभुजि यजिन् यमुभूपादी, श्रूयं सुरचितं सैन्यं, लब्धयति
 लब्धमानं श्रव्यावमानं प्रेरयति, रक्षणीकाहकादि सैन्यं प्रेरयतीत्यर्थः । ततः
 प्रतिपद्यान् राज्ञ इत्यर्थः । लब्धयतीति प्रेरयार्थे चिन्तयत्य लब्ध इत्येव
 प्रतीयः ॥ २०८ ॥

सर्वकदाने दानं यत्र तादृशेऽपि धर्मो सर्वकदाने विजयिदादी वस्त्रे, यत्र
 धीः बुद्धिः, न दीक्षयते दीक्षेय आचरति, सर्वकं दद्याति न वेति धितर्कादका
 न भवतीत्यर्थः, यथातरेण मनसा सर्वकस्तुल्यमतीति भावः ॥ २१० ॥

बाहिनीं सेना । बाहते प्रयतते, बाह प्रयते इत्यत्र प्रतीयः । विहतारतिः
 विनाशितजपुः, जी राजा, यपुलपक्ष विभीः, त्रिवं सर्वदं, वैपुल्यदुषभां
 लब्धयित्वार्थः, यथा, यपुलपक्ष क्षान्दिवस्य त्रिवं जीभां यपुनिति भावत्,
 बहते आरवति ॥ २११ ॥

सर्वपक्ष यपुष्पान् मरीची, लम्बरस्मिन्तः शूल्यान्, व्यावयवापादित्वर्थः, क्षेदते
 सर्वकान्दीदी भवति । क्षिपति सर्वकान् भवति ॥ २१२ ॥

भक्तिचित्राणि वक्ताणि श्रूयन्ते यत्र कौतुकात् ।
 वैज्ञानिका वयन्ते च पट्टिकोत्पाटिकादिभ्यम् ॥ २१२ ॥
 वाति वातः पुरे यत्र तावन्नामेव भीतवत् ।
 उदायति यथा कोणां कोदाहं दुरते वपुः ॥ २१३ ॥
 अर्जन्ति विविधाभिश्च भूखिभिर्यत्र वाजिनः ।
 अर्जयन्ति च हानेन सन्ध्यामेव पदातयः ॥ २१४ ॥
 पावप्यति एषे मीर्चीमसौ बावद्विभित्तवत् ।
 तावदाप्यति मयूषां मय्यतां भूखिपद्वितः ॥ २१५ ॥

अभिः रचना, तथा चित्राणि मनीषराणि । श्रूयन्ते वयन्ति, कश्च तन्मन्त्रानि
 इत्यत्र विपुल्यकत्र प्रवीणः । वैज्ञानिकाः विज्ञानिपुणाः । पट्टिका यत्र कोपेव-
 निति बावन्, उत्पट्टिका इत्यत्र नीरवा मय्, मय्यत्पट्टिमिरीमय्येदेन
 वक्ता वातुर्विभ्यान्, वपुर्ध, 'वपुर्विधं तु विज्ञेय' मय्यत्पट्टिमिरीमय्येदेन' इति ।
 वयन्ते इति वक्ता वयन्ते इत्यत्र प्रवीणः ॥ २१२ ॥

यथा वायता वायुना, दुरते रतिचीकायां, कोदाहं अर्जयारिधितं, वपुः
 मरीरं, उदायति उच्यति । उदायतीति वी मीरे इत्यत्र उत्पुल्यक प्रवीणः ।
 'आहृतवतिवयानि उद्वलसेवसायवाम् । न वाति वायुकात्पात्रं माहृता-
 भिकाधिकम् ॥' इति कुमारः ॥ २१३ ॥

अर्जयन्ति विद्वत्पद्वितः अन्वया अवनीत्यर्थः । अर्जं यत्रपावनीरित्यत्र
 पुरादिमनीयक प्रवीणः । पुरादिः ज्ञेः कदाचिदनिवयान् यथा नीरतीमदा-
 हरत्, तथा पक्षे अर्जतीति पदम् ॥ २१४ ॥

मीर्चीं पद्वुच्यन्, पावप्यति पावतां करीति । पावप्यति पावता अवति,
 पावि पावने इत्यत्र मीरादित्यत्र प्रवीणः ॥ २१५ ॥

मीदयन्ते बहुधा मे मादतं पुच्छरेवः ।

यत्नतः मन्त्रमात्रात् मीदन्ते तत्पुच्छरेवः ॥ २१७ ॥

यद्विराचमनस्मान्मायवित्तैश्च कृच्छति ।

यन्तः कृच्छीयते तस्य परमात्मविनिश्चयात् ॥ २१८ ॥

आति मन्त्राजसैर्नित्यं देये यत्न कश्चिदसन् ।

यः कावति जनत् सर्वं विसृतन्मुनिभेर्गुणैः ॥ २१९ ॥

यत्प्रजानामुपपद्यते पर्यन्तोऽपि न मर्त्यति ।

मर्त्यवन्ति कश्चिन्मात्रैर्मिथ्यमानासु तत्पराः ॥ २२० ॥

इहं धर्मं विसृज्य सस्य न व्यसते पदम् ।

व्यसति कर्मलोकाच्च न कीर्तिः सुकृतात्मनः ॥ २२१ ॥

कुरति कश्चिन्मात्रा वाचा सर्वानामन्दयस्यसौ ।

कुरत्यत्यतिदृष्टोऽपि न कदाचित् परिपश्यन् ॥ २२२ ॥

पुच्छरेवः कुटुम्बपरायः, मादतं वाचं, मीदयन्ते सुरभीकुर्वन्ति । मीदन्ते मन्त्रानि ॥ २१७ ॥

कृच्छति कश्चिर्भवति । कृच्छीयते कश्चिः कश्चिर्भवति । अत्रादिमन्त्रमन्त्रे कश्चिन्मात्रं वातात् कश्चिन्मात्रमात्रं कश्चिन् । परमात्मविनिश्चयात् मन्त्रादुपपद्यमानम् ॥ २१८ ॥

विसृतन्मुनिभैः कश्चात्पुच्छद्वयैः, यतिनिर्गुणैः कीमन्तैश्च दवादाविष्ठादिनि-
रिगुणैः । जनत् कश्चिर्वाक्यं वेदते, व्याप्तीतीत्यर्थः । के वेदने इत्यस्य
अर्थः ॥ २१९ ॥

यस्य पदं मन्त्रोदा, न व्यसते मन्त्रति । सुकृतात्मनः पुच्छमीवस्य, यस्य
कीर्तिः, कर्मलोकाच्च न व्यसति मन्त्रति मन्त्रतीति वाच्यम् ॥ २२१ ॥

कुरति कश्चिन्मात्रा वाचापतीति वाच्यम् । परिपश्यन् परिजनं, न कुरत्यति
कश्चिद्विपति मर्त्यवतीति वाच्यम्, कुरत्यतीति कुर वाच्ये इत्यस्य अर्थः

समन्ति बहिर्बोनेन सौमन्तिव्यः क्षरातुराः ।
 यः सामयति सामन्नः क्षिप्तेरासोकनेव ताः ॥२२३॥
 हिताहितं प्रजानां यः प्रेषति मित्यमाजना ।
 प्रेषयत्यखिलानाञ्च कर्त्तृसिद्धिं त्रियोगिनाम् ॥२२४॥
 अभिसृजति साधूनामुदयं सर्वतोदयः ।
 साधुलोकोऽपि निःसौमां तज्ज्ञाऽभिसृजते वियम् ॥२२५॥
 कायः क्षाम्यति नाकन्दे यस्य प्रहरतो रिपून् ।
 क्षामन्ति रिपुवेनाञ्च प्रवमाना दिशो द्यम् ॥ २२६ ॥
 यः स्नेहेनाऽपि नाक्रीयं गुणं कुचाऽपि कथ्यते ।
 कथयत्यादिराजानां चरितानि सहस्रशः ॥ २२७ ॥

चुरादिनवीयस्य प्रथीनः ॥ २२१ ॥

बहिर्बोने यस्य राज्ञः विरहि, सौमन्तिव्यः क्षामित्यः क्षरातुराः क्षामवीरिताः
 सत्यः, समन्ति विज्ञप्ता भवन्ति । सम वैकल्ये इत्यस्य प्रथीनः । सामन्नः प्रिय-
 वचनरचनाचतुरः, मागिनीमानविघातदण्डतिभावः, यदुक्तं साहित्यदर्पणे,
 'तत्र प्रियवचः साम' इति । क्षिप्तेः सधुरैः, चासोकनैः वीरितैः, याः विरहा-
 तुराः सौमन्तिनीः, सामयति क्षाम्ययति । साम सात्त्विके इत्यस्य प्रथीनः ॥२२३॥
 चाजना कथम् । त्रियोगिनां रक्षादिकार्ये निपुणानाम् ॥ २२४ ॥

नाकन्दे दाहकपुङ्गे, 'नाकन्दः कन्दने ज्ञाने निषदादकपुङ्गयोदिति सिद्धिः ।
 रिपून् जघ्नुः, प्रहरतः निहतः, यस्य राज्ञः, कायः शरीरं, न क्षाम्यति क्षामो-
 भवति । प्रवमानाः पचायमानाः ॥ २२६ ॥

कथ्यते ज्ञातये प्रसंसतीति यावन् । कथयति कीर्णयति । कथ्यते इति
 कथ्य आचारानित्यस्य प्रथीनः ॥ २२७ ॥

व्यनक्ति यच्छरीरस्यं सत्त्वस्यं सार्वभौमताम् ।

व्यस्रयन्ति च मोदानं यद्वेशे याजिका हिजाः ॥२२८॥

आबोटन्ति नखैरङ्गं सुखमाबोटयन्ति च ।

यद्वाहकतवैधव्या ददत्योऽरिकुलस्त्रियः ॥ २२९ ॥

सम्पादयति यः यत्नं शृङ्खलैरखिलानपि ।

विपादयति चात्मानं ज्ञानं कर्मस्य नयन् ॥२३०॥

घूर्णते शाचवस्याऽपि यद्गुणश्रवणाच्छिरः ।

मित्रोदासीनभूतानां घुचतीति किमद्भुतम् ॥२३१॥

सार्वभौमतां चक्रवर्तितां, व्यनक्ति सूचयति, चक्रवर्तिनचक्रोपेतोऽसौ राजा
इति भावः । याजिकाः यज्ञशीलाः, हिजाः ब्राह्मणाः, मोदानं केशान-
नानकलस्कारं, यथा यज्ञे भेदुदानरूपं कर्म, व्यस्रयन्ति द्योतयन्ति, यथाशस्त्रं
सम्पादयन्तीत्यर्थः ॥ २२८ ॥

मखैः मखाघातैः, अङ्गं शरीरं, आबोटन्ति, छिन्दन्ति, शीकोन्मलतयेति
भावः । सुखम् आबोटयन्ति विमात्रयन्ति । यस्य व्यङ्ग्यं सुरचितेन सौन्द-
र्यतं वैधव्यं विधवायाः यतभर्तृकायाः भावः, पतिविनाश इत्यर्थः, यासां ताः,
अतएव; ददत्यः विलपनपराः ॥ २२९ ॥

सम्पादयति वदति । पञ्च बन्धने इत्यस्य सम्पूर्वस्य प्रयोगः । आत्मानं
जीवात्मानं, कर्मस्य च सुभाषभकर्माविनाशजन्यं, ज्ञानम् आत्मज्ञानमित्यर्थः,
नयन् प्रापयन्, विपादयति भवपात्रात् मोचयति, आत्मानमिति शेषः ॥ २३० ॥

शाचवस्य अमुचसूचकः । मित्रोदासीनभूतानामिति । अस्त्वचित् राज्ञः
अदात्म्योमान्तरादीन् यस्य राज्यं स तस्य चरिः, तद्गमनं तु यस्य राज्यं
स तस्य लक्ष निषम् । उदासीनभूतानां यतमित्राणां परतरो राजा, मित्रिणी-
प्रतिनिधिमितो व्यवहितः, व्यवहितत्वादेव गोपचारी नाव्यपचारी केवल
सूक्ष्मासीन इव, तेषां मित्रो सूक्ष्मां घुचति भवति ॥ २३१ ॥

यस्य सञ्जीविनसति प्रजा धर्मेण रक्षितः ।
 विक्रायन्ते च भूदांसो गुणाः श्रवणहारिणः ॥ २१२ ॥
 किलन्ति वासकाः कायं क्रीडन्ति कविरा अपि ।
 प्रजातयाधिदैर्गन्धविहवा यस्तु मन्त्रसे ॥ २१३ ॥
 यः कूटयति शत्रूणां हृद्वा गजघटा रणे ।
 संकुटन्ति भयाक्रान्ताः शत्रवो यस्य दर्शनात् ॥ २१४ ॥
 क्षपते क्षपयेत्येव क्षपाचार्यैतविक्रमः ।
 प्रचुरं पथितोऽप्यर्थं नाऽसौ क्षपयति प्रभुः ॥ २१५ ॥

धर्मेण राजधर्मे' पुरस्कृत्य, प्रजाः प्रकृतीः, रक्षितः पातयितुः, यस्तु राज्ञः,
 सञ्जीः राजनीः, विकसति नितरां प्रकाशते वर्धते इति यावत् । श्रवणहारिणः
 कर्णमधुराः गुणाः दद्यादाक्षिणादयः, विक्रायन्ते प्रीयन्ते । रक्षितुरित्यत्र
 रक्षिता इत्यादर्शपुस्तकपाठो न साधुः ॥ २१२ ॥

कविराः हृद्वाः । व्याधिः रीमः, दीर्गम्' हारिद्रादिदुःखं, विहवः परवृत्ति-
 राङ्गादितो भयं करारोपदधी वा, ते चक्राणाः चमनुभूताः धीः, ते साहसाः ।
 मन्त्रसे सुविकृते राज्ये ॥ २१३ ॥

गजघटाः करिसमूहान्, कूटयति दहति विनाशयतीति यावत् । संकुटन्ति
 भयेन चाकुञ्चितदेहा भवन्ति ॥ २१४ ॥

क्षपयेतु क्षपायाचेतु क्षपेत् । क्षपते दयते, क्षपां शद्मयतीति यावत् ।
 क्षपायेन चक्षेन शीर्षसम्पदतिभावः, चर्चितः विक्रमः पराक्रमः शैव सः,
 सुमनसकामप्रतापदम्बः । क्षपयति दुर्वचो भवति । प्रचुरमपि चर्च
 दानुजितिश्रेयः । 'क्षपाचार्यैतविक्रमः' इत्यत्र 'क्षपचार्यैतविक्रमः' इति
 आदर्शपुस्तकपाठो न साधुः ॥ २१५ ॥

अजस्रमनुभिः शत्रुस्त्रीणां धीतमिवाधिकम् ।

यद्ययमः श्वेतते दिक्षुः श्विन्दते च सुरालये ॥ २३१ ॥

कुशस्थलं पत्ययति पथयत्युत्तरापथम् ।

यत्कुङ्कुमखण्डिताशेषप्रचण्डरिपुमण्डलम् ॥ २३२ ॥

क्रादते खिन्धगभीरं यद्वेशे वर्षको घनः ।

क्रादते शस्यलोभेन कृषीवलजनोऽप्यतम् ॥ २३३ ॥

ज्योत्स्नाच्छलेन मूर्च्छन्ति यद्गुणाः शयलाञ्छने ।

न तं स्फूर्च्छति यत्राऽसौ तुष्टः सङ्घदयः प्रभुः ॥ २३४ ॥

दृषोति द्रोणवदगुहे शरजालेन यो रिपून् ।

दृषति प्रकृतो यस्य दिङ्मुखेषु रिपुव्रजः ॥ २४० ॥

अधिकम् अधिकतरं, श्वेतते शुद्धं भवति, स्वतः शुद्धस्यापि यशसो रिपुनारी-
नयनजनकाहितत्वात् स्त्रीणाधिकं ज्ञेयम् । श्विन्दते श्वेतं भवति । श्वित-
श्विन्दयोः स्त्रीणांघयोः प्रथीमः ॥ २३१ ॥

कुशस्थलं बाल्यकुलदेवम् । उत्तरापथम् उत्तरदिग्भागम् । पत्ययति पथ-
यति श्वेतं गच्छतीत्यर्थः, तत्र तत्र पलायतइतिभावः ॥ २३२ ॥

वर्षकः वर्षकशीलः, लघुपतपदेत्यादिना उक्तज्प्रत्ययः । घनी मीघः, खिन्ध-
गभीरं यथा स्नात् तथा क्रादते मूर्च्छति । कृषीरस्वाक्षीति कृषीवलः, कर्षक-
इत्यर्थः, बलःकृष्यादिना बलज्प्रत्ययः, बल इति दीर्घः । क्रादते बाह्यादितो-
भवति ॥ २३३ ॥

सङ्घदयः सामाजिकः कुलयाहीत्यर्थः, असी प्रभुः राजा, यत्र यंजिन् जने, तुष्टः,
कीऽस्य प्रीतिकरं सत्कर्म करोतीत्यर्थः, तं जगं, न स्फूर्च्छति विचारति ॥ २३४ ॥

श्रीवत् श्रीवाचाव्यय, शरजालेन बाणमण्डलेन, रिपून् दृषोति उप-
नामयति । रिपुव्रजः अप्सरसङ्घः, दिङ्मुखेषु दिग्गजैः, दृषति मूर्च्छति

लक्ष्मीमालिङ्गति स्नेहाद् यः सदा धरणीपतिः ।
 आलिङ्गयति रत्नांशुजालेषु मन्त्रिकुट्टिमम् ॥ २४१ ॥
 रथान् सवति संधानि स्वयमेव जघेन यः ।
 सोमं सुनोति यज्ञेषु परस्त्रीकजिगीषया ॥ २४२ ॥
 मनो मादयते यस्य योगाभ्यासरसायनम् ।
 सर्वलोकातिशयाश्रित्या विभूत्या च न मायति ॥ २४३ ॥
 स्निहति स्नातिवर्गेषु स्नेहयत्यात्मबन्धुषु ।
 रथे शूरयते यच्च शूर्यते विद्विषां बलम् ॥ २४४ ॥
 यः शीलति सदा धर्मं शीलयत्यात्मनो हितम् ।
 नच स्तमति शोकेन नच दुःखेन ताम्यति ॥ २४५ ॥

पलायनरहस्यार्थः ॥ २४० ॥

मन्त्रिकुट्टिमं मन्त्रिमयवहभूमिं, रत्नांशुजालेः रत्नाभरणरश्मिभिः, आलिङ्ग-
 यति रक्षयति ॥ २४१ ॥

संधानि युद्धे, रथान् सवति मेरयति । सु मेरये इत्यत्र प्रयोगः । परस्त्रीक-
 जिगीषया स्वर्गकामनया, यज्ञेषु सोमं यज्ञाङ्गभूतां शीमलतां, सुनोति निधी-
 कयति, यज्ञं शीमलतां निधीय तदसं पिबतीत्यर्थः । सु अभिवर्धे इत्यत्र स्नादि-
 नशीयक प्रयोगः ॥ २४२ ॥

योगाभ्यासरसायनं ब्रह्माण्डसन्धानरूपं, महीवर्धं, यस्य मनः मादयते काम-
 न्वयति । सर्वलोकातिशयाश्रित्या श्रीश्रीपरया, विभूत्या सम्पदा, न मायति
 लपोभयति ॥ २४३ ॥

रथे युद्धे, शूरयते पराक्रमते । विद्विषां बलं यच्च शीमं, शूर्यते विना-
 मयति ॥ २४४ ॥

धर्मं शीलति चत्तमति चाशीचयतीति यावत् । शोकेन दण्डनामादि-

क्षिणति नित्यमज्ञानं वेदवत्त्वहितोदयम् ।

अप्नोति धीः सदा यत्नं कथ्यति श्रीर भूतये ॥ २४५ ॥

यः क्लेशति सतां मार्गं गवेययति सत्क्रियाम् ।

यत् किञ्चिदध्यधीतेऽसौ यदध्येति तदध्ययम् ॥ २४७ ॥

आसोचते सदा नीतिमासोचयति सत्क्रियाम् ।

आसोक्तमेवमवसा नासोक्तयति यश्च ताः ॥ २४८ ॥

यो न कुत्सयते कुत्सां नतु कुत्सति निर्हनम् ।

न भर्त्सयति कर्षास्यान् नतु भर्त्सयते परान् ॥ २४९ ॥

मच्छयन्ति गुणाः सर्वे यो गुणानेव मच्छति ।

भूषणं भूषयत्यन्यं यसु भूषति भूषणम् ॥ २५० ॥

उकूलयति यः शत्रूनुकूलति तमांसि च ।

राष्ट्रं पीडति नात्मीयं पीडयत्यरिमण्डलम् ॥ २५१ ॥

ज्ञतेन, न समति विज्ञवी न भवति, ज्ञान वेद्ये इत्यत्र प्रयोगः ॥ २४५ ॥

धीः बुद्धिः, अप्नोति वर्हते । श्रीर रामवत्प्रीति कथ्यति वर्हते । अथ इवी इत्यत्र प्रयोगः ॥ २४६ ॥

सतां मार्गं सदाचारपद्धतिं, क्लेशते अवलम्बते । गवेययति क्लेशयति ।
अवेन क्लेशयते इत्यत्र चदनस्य पुरादिमन्त्रोदय प्रयोगः ॥ २४७ ॥

मच्छयन्तीत्यादि । गुणाः शौर्यवीर्यदवादादिख्यादयः, सर्वे ज्ञानं, मच्छयन्ति
भूषयन्ति । यो राजा गुणानेव मच्छति भूषयति, गुणाः सर्वे च अन्तर्गते-
षोऽपि यश्च आचारगुणेन क्षयमेव अन्तर्गते क्षमने इत्यर्थः । एवं यसु भूष-
यति भूषति अक्षरान्मण्डलहरीतीत्यर्थः । 'अन्तर्गतेपक्षमक्षकार' इति
कुमारः ॥ २५० ॥

निर्वहति बुद्ध्याऽरीम् तपसा यो निर्वहति ।
 इहाऽहति च यः पूजां बुद्धेऽपीन्द्रस्तमहति ॥ २५२ ॥
 भक्त्या नमति यो देवान् नमस्यति मुहुन् हिजान् ।
 वसति रोदसी कीर्त्त्या सधर्ममनुबध्यते ॥ २५३ ॥
 दिवा निद्रायते नाऽसौ न निद्राति च सम्मयोः ।
 न गृह्यति परद्रव्यं न च गर्ह्यते परम् ॥ २५४ ॥
 तूर्यते न क्वचित् कार्यं त्वरते धर्म एव यः ।
 ध्वनन्ति यदुगुचान् मर्त्या ध्वनयन्ति च खेचराः ॥ २५५ ॥
 तर्जते योऽहि भूपाद्यान् न तर्जयति सज्जनम् ।
 न दुनोति परं वाचा दुर्जनोक्ता न दूयते ॥ २५६ ॥

बुद्ध्या नीतिशास्त्रानुसारिण्या यज्ञया, अरीम् अपुन् निर्वहति विना-
 मयति । तपसा तपोमन्त्रेण, निर्वहति दीप्यते । वस कीर्त्त्या, पूजाम् सत्त्वानम्,
 अहति भजति । बुद्धे, इन्द्रोऽपि सधर्मं देवराजोऽपि, यं राजानम्, अहति
 पूजयति ॥ २५२ ॥

कीर्त्त्या यज्ञसा, रोदसी आवाभूमी, वसति आह्वयति । सधर्मं यज्ञा-
 पावनरूपं राजधर्मम्, अनुबध्यते सत्यप्रवयेन गच्छति ॥ २५३ ॥

सम्मायो सायं प्रातश्च, यदुर्ज,—‘विद्यायां रजनीं प्रादुक्कालाद्यमाचतुष्टये ।
 नाहीनां तदुभे सन्धेयं दिवसाद्यनर्हति ॥ इति । परद्रव्यं परधनं, न गृह्यति
 कश्चुमिच्छति ॥ २५४ ॥

तूर्यते त्वरते । ध्वनन्ति कीचयन्ति । मर्त्याः मानवाः । खेचराः मभी-
 विहारिणः देवमन्त्रादयः ॥ २५५ ॥

वाचा अग्निवचनविशेषः, परं न दुनोति उपतापयति । दुर्जनोक्ता
 दुर्जनवाक्येन च, न दूयते कार्यं दुःखिनी न भवति ॥ २५६ ॥

न सूदते मतिर्यस्य यः सूदयति शात्रवम् ।
 चिञ्चित्सति जगद्गाधिं साधु केत्सयति प्रजाः ॥ २५७ ॥
 सत्त्वं सङ्गिरते यस्य यथाति सुभगं वचः ।
 यो भुङ्क्ते भुवनं धर्मो यस्य धीर्न भुजत्यलम् ॥ २५८ ॥
 पक्षन्ति यद्विषो दिक्षु दुरितञ्च पलायते ।
 जहाति दुर्जनैः सङ्गं जिहोते सज्जनान्नयम् ॥ २५९ ॥
 सिनाति धर्मैवाऽसौ नेन्द्रियार्थेषु लीयते ।
 ज्ञायन्ते यस्य सत्पुत्रा जयन्ति च गुणोदयाः ॥ २६० ॥
 यः पृथ्वीं पाति पायन्ति यत्प्रभावाच्च शत्रवः ।
 चित्तं रजति नारीणां स्वयं ता अनुरज्यते ॥ २६१ ॥
 रहस्यविदुषां सङ्गं रहयत्यप्रियं सदा ।
 कोभिर्भ्राज्यति यस्योष्ण्यां गुणाः स्वर्गे भ्रमन्ति च ॥ २६२ ॥

यस्य मतिः बुद्धिः, न सूदते भक्षति । शात्रवः रिपुवृद्धः, सूदयति विना-
 शयति ॥ २५७ ॥

सत्त्वं सङ्गिरते प्रतिजानीते । सुभगं वचः मधुरं वाक्यं, यथाति सदीरयति ।
 धर्मो यस्य धीः बुद्धिः, न भुजति, कुटिला भवति, सरसात्मना धर्मं श्रियते
 इत्यर्थः, भुज कोटित्ये इत्यस्य मीमांसिका प्रयोगः ॥ २५८ ॥

यद्विषः यस्य अक्षरः, दिक्षु पक्षन्ति पक्षन्ति पलायन्त्यर्थः । दुरितं
 पापं पलायते अपसरति । सज्जनान्नयं साधुसङ्गं, जिहोते प्राप्नोति ॥ २५९ ॥

पृथ्वीं परधीं, पाति रजति । यत्प्रभावात् यस्य प्रतापेन, अक्षरः, पायन्ति यन्मन्ति,
 लक्ष्मीका भवन्तीत्यर्थः । नारीणां चित्तं रजति तस्मिन् अनुरक्तं भवति ॥ २६१ ॥

अविदुषां सूत्राणां, सङ्गं संसर्गं, रहयि परिहरति । अप्रियं रहयति
 अनङ्गत्वं निराकरोति ॥ २६२ ॥

मानं कच्छवति जीवां कच्छते दिवतां विरः ।
 ग्रीयति दिवतः सर्वान् भुक्षत्वपि च तत्पुरम् ॥२६१॥
 चर्षापवति प्राक्काचि नाऽर्षमर्षवतेऽन्यतः ।
 विभाजवति यो ह्यं सभाजवति सज्जनान् ॥२६२॥
 सुभस्वर्षे च कामे च धर्मो सुज्यति यः सदा ।
 वेदान् मदति विस्मृतं नचाऽन्यं वदति कश्चित् ॥२६३॥
 चन्नाति सुचिमाहारमनुते च परन्तपः ।
 दहते सर्वसाध्वीषु कुलं दहयते दिवाम् ॥ २६४ ॥
 शिवं यक्षयते भक्ता विभूत्या यक्ष यक्षति ।
 यः खेटति सतां मये स खोटति निराश्रयः ॥२६५॥
 नाहते प्राक्कमत्सर्वं नाहते नाऽर्षमन्यतः ।
 योऽसौ गुह्यति तदर्थं तत्कथादेव गुह्यति ॥२६८॥

सर्वान् दिवतः भक्षन्, ग्रीयति दहति । तत्पुरं 'अपुनर' भुक्षति
 दहति । २६१ ।

चर्षमाचटे इति वाक्येन चर्षापयति । चर्षयते याचते । सभाजयति,
 पूजयति, सभाज पूजावानित्यस्य चदमस्य पुरादिबन्धोक्त्यस्य मदीयः । २६२ ।

कचिं विस्मृतम्, 'आहार' मच्छादयत्यनु, चन्नाति भुङ्क्ते, 'सुपरीक्षितमहा-
 मयात्मनैर्विवापयैः' इति अनुस्मरणम् । चन्नुते व्याप्नोति । २६३ ।

यक्षयते पूजयति यक्षति यक्षदशाचरति, सुषेऽनुत्सविभवीऽसौ रामे-
 तिभावः । २६४ ।

नाहते दहति । यो जनः, यस्य राज्ये, गुह्यति गुह्यति, तत्कथात् चवि-
 चक्षितं, तदुक्तं गुह्यति वेदते । २६८ ।

एजते राजचिह्नैर्यः एजयत्यखिलं जगत् ।
 इमे युद्धेषु यत्तेजः एधते यः श्रियाऽधिकम् ॥ २६८ ॥
 यः शीटति सभामध्ये तं शीटति निरीक्ष्य यः ।
 प्रतिषेधति यः शत्रून् कार्यं तस्याशु सिध्यति ॥ २७० ॥
 नयन्ते यद्गुणाः सर्वं यस्तान्नयति दिङ्मुखम् ।
 श्रिया मृदति मृद्वति सरस्वत्या च यः सदा ॥ २७१ ॥

एजते ग्रीभते । इमे दीप्यते । यः श्रिया अक्षाः, अधिकम् एधते
 गच्छते ॥ २६८ ॥

शीटति सर्वं प्रकाशयति । शीटति चञ्चलानाति । प्रतिषेधति निवारयति ।
 सिध्यति सम्पद्यते ॥ २७० ॥

श्रिया अक्षाः, चकति मुच्यति । सरस्वत्या श्रिया मृद्वति चानन्दितो-
 भवति ॥ २७१ ॥

इतिसमाप्तमवामशुचोदयं कविरहस्यमिदं रसिकप्रियम् ।
 सद्भिधाननिधानहृत्पुष्पदिजवरस्य कतिः सुकृतार्चिनः ॥

शुभमस्तु ॥

साङ्केतिकवर्णविज्ञापनम् ।

भा,	...	...	...	भादिमन्वीयः ।
बदा,	...	...	...	बदादिमन्वीयः ।
बा,	...	...	...	बादिमन्वीयः ।
दि,	...	...	...	दिबादिमन्वीयः ।
ला,	...	...	...	लादिमन्वीयः ।
गु,	...	...	...	गुदादिमन्वीयः ।
व,	...	...	...	वधादिमन्वीयः ।
तमा,	...	...	...	तमादिमन्वीयः ।
का,	...	...	...	कादिमन्वीयः ।
पु,	...	...	...	पुरादिमन्वीयः ।
दि-बमा,	...	...	...	दिबादिः बमादिच ।
गु-क,	...	...	...	गुदादिः कटादिच ।
गु-सु,	...	...	...	गुदादिः सुबादिच ।
का-प्रा,	...	...	...	कादिः प्रादिच ।
घटा,	...	...	...	घटादिः ।
चदल पु,	...	...	...	चकारान्तः पुरादिः ।
प,	...	...	...	परस्मैपदी ।
पा,	...	...	...	पाकस्मैपदी ।
उभ,	...	...	...	उभयपदी ।
चच,	...	...	...	चकस्मैपदी ।
उच,	...	...	...	उचस्मैपदी ।
विच,	...	...	...	विचस्मैपदी ।
चनिट्,	...	...	...	चक इत्यः आभः ।
उचिट्,	...	...	...	उच इत्यः आभः ।
वेट्,	...	...	...	वच इत्यः विकल्पः ।

कविरहस्यधृतधातुविवरणम् ।

श्लोकसंख्या ।

- ६ । गुप् (भ्रा, प, सक, वेट्) रक्षणे ; गोपायति (१) ।
- ६ । गुप् (भ्रा, घा, सक) निन्दार्या ; जुगुप्सते (२) ।
- ८ । गुप् (घु, प, सक) गोपने ; गोपयति ।
- ८ । गुप् (दि, प, सक) व्याकुलीभावे ; गुप्यति ।
- ७ । पृ (क्रा, प, सक) प्रीचने ; पृषति ।
- ७ । पृष् (तु, प, सक) प्रीचने ; पृषति ।
- ७ । प्री (क्रा, प, सक) प्रीचने ; प्रीषति ।
- ७ । पृ (खा, प, सक) प्रीचने ; पृषोति ।
- ७ । प्री (दि, घा, सक) प्रीती ; प्रीयते ।
- ७ । प्री (भ्रा, उभ, सक) प्रीचने ; प्रयते ।
- ७ । प्री (घु, प, सक) प्रीचने ; प्राययति ।
- ८ । धू (खा, उभ, सक) कम्पने ; धूनोति ।
- ८ । धु (खा, उभ, सक) कम्पने ; धुनोति ।
- ८ । धू (क्रा-प्रा, उभ, सक) कम्पने ; धुनाति ।
- ८ । धू (तु-कु, प, सक) कम्पने ; धुवति ।

(१) 'कमलतीवृषूषपचपनी जिहीवकावाधुः' इति नृपेच नृपभातीः प्राय-
प्रत्यये कृते, नृपे, धातुसंज्ञावाच नीपाय इति प्रातीक्षिप् ।

(२) 'किम्पितिकनपः सवेम्' इत्यादिपूर्वेण सम्पिधाने, इन्निवैधे, कुर्नाभि-
नीति नृवर्गनिवैधे, धिते, जुगुप्स इति मानक धातुसंज्ञावाच तिप् ।

श्रीकसंख्या ।

८ । धू (आन्तः, प, सक) (विपूर्वकः) कम्पने ; विधूनयति (३) ।

८ । धू (भा, उभ, सक) कम्पने ; धवति ।

८ । जू (दि, प, सक) जरायां ; जीर्यति ।

८ । जू (आन्तः, प, सक) जरायां, जये ; जृष्यति ।

८ । जूर (दि, आ, सक) जरायां, जये ; जूर्यते ।

८ । ज्या (आन्तः-प्रा, प, सक) जरायां, जये ; जिनाति ।

८ । जू (भा, प, सक) जरायां, जये ; जरति ।

८ । जू (पु, प, सक) जरायां, जये ; जारयति ।

१० । छप् (स्वा, प, सक) प्रीक्षने ; छप्नोति ।

१० । छप् (भा, प, सक) प्रीक्षने, तर्पति ।

१० । छप् (पु, प, सक) प्रीक्षने ; तर्पयति ।

१० । छप् (दि, प, सक, वेट्) प्रीक्षते ; छप्यति ।

११ । व्री (आन्तः-प्रा, प, सक) वरणे, प्रार्थने ; व्रीष्यति, व्रीष्यति ।

११ । वृ (आन्तः, आ, सक) वरणे, प्रार्थने ; वृष्यते ।

११ । वृ (स्वा, उभ, सक) (आहपूर्वकः) आवरणे ; आवृष्यति ।

११ । वृ भा, प, सक) वरणे, वेश्यायां ; वरति ।

११ । वृ (आन्तः, प, सक) वरणे, प्रार्थने ; वृष्यति ।

(१) 'श्रीधूमनम् वा' इति नञ् । ननीऽभावपक्षे ननीऽपी इती धावयति इति परम् ।

श्लोकसंख्या ।

- ११ । वर (अदन्त-बु, प, सक) वरषे, प्रार्थने ; वरयति ।
 ११ । व्री (दि, घा, सक) वरषे, प्रार्थने ; व्रीयते ।
 ११ । वृ (बु, प, सक) वारषे ; वारयति ।
 ११ । वृ (भा, घा, सक) (निपूर्वक) निवारषे ; निवर्तते ।
 १२ । वय् (बु, प, सक) वयने, रचने ; वययति ।
 १२ । वय् (भा, प, सक) वयने, रचने ; वयति ।
 १२ । वय् (बु, प, सक) वयने, रचने ; वाचयति ।
 १२ । वय् (भा, प, सक) वयने, रचने ; वयति ।
 १२ । वय् (क्रा, प, सक) वयने, रचने ; वयति ।
 १२ । स्फुट् (तु-कु, प, सक) विकासे ; स्फुटति ।
 १२ । स्फुट् (भा, घा, सक) विकासे ; स्फोटते ।
 १२ । स्फुट् (भा, प, सक) भेदे ; स्फोटति ।
 १२ । स्फुट् (बु, प, सक) (आन्पूर्वकः) भेदे ; आस्फोटयति ।
 १४ । वस् (अदा, घा, सक) परिधाने ; वस्ते ।
 १४ । वस् (बु, प, सक) (निपूर्वकः) निवासे ; निवासयति ।
 १४ । वस् (दि, प, सक) दर्पे ; वसति ।
 १४ । वस् (बु, प, सक) (प्रपूर्वकः) निवासने ; प्रवासयति ।
 १४ । वस् (बु, प, सक) सुरभीकरणे ; वासयति ।
 १४ । वस् (भा, प, सक) (निपूर्वकः) वासे, व्यवस्थाने ; निवसति ।
 १५ । वय (अदन्त बु, प, सक) चमार्या ; मृषयति ।

श्लोकसंख्या ।

- १५ । मृष् (दि, उभ, सक) चमायां ; मृषते ।
 १५ । मृष् (भा, प्रा, सक) चमायां ; मर्षते ।
 १५ । मृष् (भा, प, सक) चमायां ; मर्षति ।
 १५ । मृष् (बु, प, सक) चमायां ; मर्षयति ।
 १६ । छद् (बु, प, सक) आच्छादने ; छादयति ।
 १६ । छद् (भा, प, सक) आच्छादने ; छदति ।
 १६ । छद् (अदन्त बु, प, सक) आच्छादने ; छदयति ।
 १७ । कु (तु, प, अक) अव्यक्तमधुरयन्त्रे ; कुवति ।
 १७ । कुष् (तु, प, अक) अव्यक्तमधुरयन्त्रे ; कुषति ।
 १७ । कू (क्ता, प, अक) अव्यक्तमधुरयन्त्रे ; कुनाति ।
 १७ । कृष् (भा, प, अक) अव्यक्तमधुरयन्त्रे ; कृषति ।
 १८ । ईर् (अदा, प्रा, अक) कम्पने, गतौ ; ईर्त्ते ।
 १८ । ईर् (बु, प, सक) (प्रपूर्वकः) प्रेरणे ; प्रेरयति ।
 १८ । ईर् (भा, प, सक) (प्रपूर्वकः) प्रेरणे ; प्रेरति ।
 १८ । इन् (तु, प, सक) (प्रपूर्वकः) प्रेरणे, प्रक्षेपे ; प्रेषति ।
 १८ । इन् (बु, प, सक) (प्रपूर्वकः) प्रेरणे, प्रक्षेपे ; प्रेषयति ।
 १८ । पेष् (बु, प, सक) प्रेषणे, गमने ; पेषयति ।
 १९ । आ (अदा, प, सक, अनिट्) पाके, विकृत्तौ ; आति ।
 १९ । औ (क्ता, उभ, सक, अनिट्) पाके ; औषाति ।
 १९ । औ (भा, प, अक, अनिट्) पाके, विकृत्तौ ; आयति ।
 १९ । आ (अटा, प, सक) पाके ; अपयति ।

श्लोकसंख्या ।

- २० । कु (यङन्तः, भा, सक) पुनः पुनराह्वाने; कीकृत्यते (१) ।
 २० । कु (अदा, प, अक) शब्दे ; कीति ।
 २० । कु (तु-कु, भा, अक) शब्दे ; कुवते ।
 २० । कु (भा, भा, अक) शब्दे, उच्चारणे ; कवते ।
 २१ । पुष् (क्रा, प, सक) पोषणे, वर्धने ; पुष्पाति ।
 २१ । पुष् (दि, प, सक) पोषणे, वर्धने ; पुषति ।
 २१ । पुष् (भा, प, सक) पोषणे, प्रीयने ; पोषति ।
 २१ । पुष् (चु, प, सक) पोषणे, पालने ; पोषयति ।
 २१ । पूष् (भा, प, अक) पुष्टौ, वृद्धौ ; पूषति ।
 २२ । शास् (अदा, प, सक) शासने ; शास्ति ।
 २२ । शास् (अदा, भा, सक) (आह्पूर्वकः) प्रार्थने ; आशास्ते ।
 २२ । शन्स् (भा, भा, सक) (आह्पूर्वकः) प्रार्थने ; आशंसते ।
 २२ । शन्स् (भा, भा, सक) प्रशंसायां, प्रार्थने ; शंसते ।
 २२ । शम् (भा, प, सक) (विपूर्वकः) वधे ; विशसति ।
 २३ । अय् (भा, भा, अक) (उत्पूर्वकः) उदये ; उदयते ।
 २३ । इ (भा, प, अक, अनिट्) (उत्पूर्वकः) उदये ; उदयति ।
 २३ । इ (अदा, प, अक, अनिट्) (उत्पूर्वकः) अभ्यादये, उदेति ।

(१) कु (क) शब्दे, 'कीकृत्यते' इति शब्दे पुनः पुनः कवते इत्यर्थे कीकृत्यते, कीकृत्यते, इति पदद्वयम् भवति ।

श्लोकसंख्या ।

२३ । ई (दि, धा, सक, चनिट्) (उत्पूर्वः) अमुदये ;
उदोयते ।

२४ । दा (धा, प, सक) दाने ; ददाति ।

२४ । दा (अदा, प, सक) छेदने, खण्डने ; दाति ।

२४ । दै (भा, प, सक) (अवपूर्वः) शोधने ; अवदायति ।

२४ । दो (दि, प, सक) (अवपूर्वः) छेदने, खण्डने ; अवदायति ।

२५ । विद् (अदा, प, सक) ज्ञाने ; वेति ।

२५ । विद् (दि, धा, सक) अवस्थाने ; विद्यते ।

२५ । विद् (ह, धा, सक, चनिट्) मीमांसायां ; विन्ते ।

२५ । विव् (तु-सु, उभ, सक, चनिट्) ज्ञाने ; विन्दति ।

२६ । सू (अदा, धा, सक, चिट्) (प्रपूर्वः) प्रसवे ; प्रसूते ।

२६ । सू (दि, धा, सक, चिट्) (प्रपूर्वः) प्रसवे ; प्रसूयते ।

२६ । सु (अदा, प, सक) (प्रपूर्वः) प्रसवे ; प्रसूति ।

२६ । सु (भा, प, सक) (प्रपूर्वः) प्रसवे ; प्रसवति ।

२७ । वृज् (ह, प, सक) वर्जने ; वृजति ।

२७ । वृज् (अदा, धा, सक) वर्जने ; वृजे ।

२७ । वृज् (भा, प, सक) वर्जने ; वर्जति ।

२७ । वृज् (धु, प, सक) वर्जने ; वर्जयति ।

२८ । वृष् (अदा, धा, सक) (सम्पूर्वः) सम्पर्के ; सम्पृते ।

२८ । वृष् (ह, प, सक) (सम्पूर्वः) सम्पर्के ; सम्पृचति ।

श्लोकसंख्या ।

- २८ । इष् (बु, य, चक) (सम्पूर्वकः) सम्पर्कः ; सम्पर्कवति ।
 २८ । इष् (भा, य, चक) (सम्पूर्वकः) सम्पर्कः ; सम्पर्कवति ।
 २९ । तप् (भा, य, चक, चनिट्) प्रभुत्वे, उत्तापे ; तपति ।
 २९ । तप् (दि, भा, चक, चनिट्) प्रभुत्वे, उत्तापे ; तप्यते ।
 २९ । तप् (भा, उभ, सक्) सन्तापने, दाहे ; तपते ।
 २९ । तप् (बु, य, सक्) सन्तापने, दाहे ; तापयति ।
 ३० । शुन्ध् (भा, य, सक्) शोधने, शुध्यति ।
 ३० । शुन्ध् (भा, भा, सक्) शोधने ; शुध्यते ।
 ३० । शुन्ध् (बु, य, सक्) शोधने ; शुध्यति ।
 ३० । शुध् (दि, य, चक, चनिट्) शुद्धौ ; शुध्यति ।
 ३१ । सह् (बु, य, सक्) सहने ; साहयति ।
 ३१ । सह् (भा, य, सक्) सहने ; सहति ।
 ३१ । सह् (भा, भा, सक्) सहने ; सहते ।
 ३१ । सह् (दि, य, सक्) सहने ; सहाति ।
 ३२ । मान् (भा, भा, सक्) विचारे ; मीमांसते (१) ।
 ३२ । मान् (बु, य, सक्) सन्धाने ; मानयति ।
 ३२ । मान् (भा, य, सक्) सन्धाने ; मानति ।
 ३२ । मन् (बु, भा, सक्) सन्धाने ; मानयते ।

(१) 'चित्तिजनयः सन्नेन् मानमानदानवपन्नु केर्लोच' इति सन्निधाने,
 दिने, जीने, मीमांस इति मानस धातुसंज्ञायां लिप् ।

श्लोकसंख्या ।

- ११ । हृष् (भ्रा, आ, सक) ग्रहणे ; हृष्यते ।
 १२ । ग्रह् (क्रा, उभ, सक) ग्रहणे ; गृह्णाति ।
 १३ । गृह् (भ्रा, आ, सक) ग्रहणे ; ग्रहते ।
 १४ । गृह (ग्रहन्त च, आ, सक) ग्रहणे ; गृह्यते ।
 १५ । मृह् (भ्रा, प, सक) पूजायां ; महति ।
 १६ । मृह (ग्रहन्त च, प, सक) पूजायां ; मह्यति ।
 १७ । मही(ङ)(नामधातुः, आ, अक) पूजायां ; महीयते (१) ।
 १८ । मन्ह् (भ्रा, आ, अक) हही ; मंहते ।
 १९ । ह् (भ्रा, उभ, सक) धारणे ; धरते ।
 २० । ह् (च, प, सक) धारणे ; धारयति ।
 २१ । ह् (तु, आ, अक) अवस्थाने ; भ्रियते (२) ।
 २२ । ह् (तु, प, अक) अवस्थाने ; भ्रियति ।
 २३ । हप् (तु, प, सक, सेट्) अभिलाषे ; हृष्यति (३) ।
 २४ । हप् (दि, प, सक, सेट्) (अनुपूर्व्यकः) अन्वेषणे ;
 अन्विष्यति ।

(१) 'मनसापीवरिवः कष्टादिभ्यः ऋः ङतो' इति सूत्रेण व्यपस्यः ।
 कष्टादिभ्यश्च मध्ये चिन्नीमहीङीसीङादीनां आनुबन्धेन आकस्मिकम् ।

(२) ह्(अ) धरन्नामे इति धावीसीदादिकात् कर्तरि षट् ;—यथा
 'भ्रियते कुसुमप्रसाधनं' इति कुमारः, भ्रियते अवतिष्ठते इत्यर्थः ।

(३) आदानपेक्षादिपूर्वेण सीदादिकञ् इव धावीरिच्छादिभ्यः ।

श्लोकसंख्या ।

- ३६ । इष् (क्रा, प, सक, सेट्) आभीष्टे ; रञ्जाति ।
 ३६ । ईष् (भा, आ, सक, सेट्) दाने, ईक्ष्ये ; ईयते ।
 ३७ । ए (तु, आ, अक) (वि + आङ्पूर्वः) व्यापारे, उद्योगे ;
 व्याप्रियते ।
 ३७ । ए (ज्ञा, प, सक) पालने, रक्षणे ; पिपर्ति ।
 ३७ । ए (बु, प, सक) पूरणे ; पारयति ।
 ३७ । पाल् (बु, प, सक) पालने, रक्षणे ; पालयति ।
 ३८ । लुट् (तु-कु, प, अक) भेदे, चये ; लुटति ।
 ३८ । लुट् (दि, प, अक) भेदे, चये ; लुवति ।
 ३८ । लुङ् (तु-कु, प, सक) भेदे, विनाशे ; लुङति ।
 ३८ । लुङ् (भा, आ, सक) भेदे, विनाशे ; तोङते (१) ।
 ३९ । मि (स्वा, उभ, सक) क्षेपणे ; मिनोति ।
 ३९ । मी (क्रा, उभ, सक) विनाशे ; मौनाति ।
 ३९ । मी (दि, आ, सक) विनाशे ; मौयते ।
 ३९ । मी (भा, आ, सक) गतौ, प्राप्तौ ; मयते ।
 ४० । तय् (भा, आ, अक) पालने, रक्षणे ; तयते ।
 ४० । ताय् (भा, आ, सक) पालने, रक्षणे ; तायते ।
 ४० । जै (भा, आ, सक) रक्षणे, लाप्ते ; जायते ।
 ४० । स्त्रौ (भा, प, अक) संहतौ, धनौ ; स्त्रायति ।

(१) नीलन्दनप्रथतीर्णा नृते चानुरथं परस्त्रोपदी ।

श्लोकसंख्या ।

- ४१ । शुभ् (भा, पा, प्रक) दौसौ ; शोभते ।
 ४१ । शुन्म् (तु, प, प्रक) दौसौ ; शुभति ।
 ४१ । शुभ् (तु-सु, प, प्रक) दौसौ ; शुभति ।
 ४१ । शुभ् (तु-सु, प, सक) निपूर्वकः, विनाशे ; निशुभति ।
 ४२ । युज् (व, उभ, सक) (निपूर्वकः) योजने ; नियुक्ते ।
 ४२ । युज् (यु, प, सक) (निपूर्वकः) नियोजने ; नियोजयति ।
 ४२ । युज् (भा, प, सक) (निपूर्वकः) नियोजने ; नियोजति ।
 ४२ । युज् (दि, पा, प्रक) योगे, समाधौ ; युज्यते ।
 ४३ । स्तोम (पदन्त यु, प, सक) प्रशंसायां ; स्तोमयति ।
 ४३ । लु (पदा, उभ, सक) स्तवे ; स्तौति ।
 ४३ । लु (पदा, प, सक) स्तवे ; नौति ।
 ४३ । लू (तु-कु, प, सक) स्तवे ; लुवति ।
 ४४ । कृ (तु, प, सक) क्षेपणे ; किरति ।
 ४४ । कृ (तना, उभ, सक) करणे ; करोति ।
 ४४ । कृ (खा, उभ, सक) वधे ; कृचोति ।
 ४४ । कृ (क्रा-पा उभ, सक) वधे ; कृचाति ।
 ४५ । कृ (हा, प, सक) गमने ; ह्यसिं ।
 ४५ । कृ (क्रा-पा, सक) गमने ; कृचाति ।
 ४५ । कृष् (तना, प, सक) गतौ, व्याप्तौ ; कृचोति ।
 ४५ । कृ (भा, प, सक) गतौ, व्याप्तौ ; कृच्छति ।

श्लोकसंख्या ।

- ४६ । लुन्ठ् (भ्रा, प, सक) गमने ; लुण्ठति ।
 ४६ । लुठ् (भ्रा, घा, अक) आलस्ये ; लोठते ।
 ४६ । लुन्ठ् (भ्रा, प, सक) अपहरणे ; लुण्ठति ।
 ४६ । लुन्ठ् (बु, प, सक) भ्रूमी लुण्ठने ; लुण्ठयति ।
 ४७ । तिस् (यङन्तः) (भ्रा, घा, अक) गतौ ; तैतिष्यते ।
 ४७ । तिस् (भ्रा, प, सक) गमने ; तिष्ठति ।
 ४७ । तुस् (भ्रा, प, अक) विसाधे ; चुक्षति ।
 ४८ । मुच् (त-मु, उभ, सक, अनिट्) मोचने ; मुञ्चति ।
 ४८ । मुच् (बु, उभ, सक) (प्रपूर्वकः) प्रमोचने ; प्रमोचयति ।
 ४८ । मोच् (बु, प, सक) मोचने, क्षेपणे ; मोचयति ।
 ४८ । पत् (भ्रा, प, अक) (निपूर्वकः) पतने ; निपतति ।
 ४८ । पत (अदन्त बु, प, अक) पतने ; पतयति ।
 ४८ । पत् (दि, घा, अक) (अधिपूर्वकः) प्रसूते, आधिपत्ये ;
 आधिपत्यते ।

- ५० । भू (भ्रा, उभ, सक) प्राप्ते ; भवते (१) ।
 ५० । भू (बु, घा, सक) सम्भावने, तर्पणे ; भावयते ।
 ५० । भू (भ्रा, प, अक) सत्तायां ; भवति ।
 ५० । भू (बु, प, सक) भावने, मनने ; भावयति ।
 ५१ । भूर् (बु, घा, सक) (उत्पूर्वकः) उद्यमे ; उद्भवति ।

(१) 'सुवः प्राप्ती वा न' इति सूत्रेण प्राद्यर्थे चप चाकनेपरम् ।

श्लोकसंख्या ।

- ५१ । गूर् (तु-कु, आ, सक) (उत्पूर्वः) उद्यमे ; उद्गुरते ।
 ५१ । गूर् (दि, आ, सक) (आङ्पूर्वः) आगमने ; आगूर्यते ।
 ५२ । विद् (बु, आ, सक) वेदने, बोधने ; वेदयते ।
 ५२ । विद् (बु, प, सक) वेदने, बोधने ; वेदयति ।
 ५२ । विद् (बु, प, सक) (निपूर्वकः) निवेदने ; निवेदयति ।
 ५३ । बुध् (भा, आ, सक) ज्ञाने ; बोधते ।
 ५३ । बुध् (भा, प, सक) ज्ञाने ; बोधति ।
 ५३ । बुध् (दि, आ, सक, अनिट्) ज्ञाने ; बुध्यते ।
 ५४ । बध् (भा, आ, सक) निन्दायां ; बौभत्सते (१) ।
 ५४ । बन्ध् (क्रा, प, सक, अनिट्) बन्धने ; बध्नाति ।
 ५४ । बध् (बु, प, सक) बन्धने ; बाधयति ।
 ५५ । सृज् (पदा, प, सक, वेट्) शोधने ; मार्ष्टि ।
 ५५ । सृज् (भा, प, सक, वेट्) मार्जने, भूषणे ; मार्जति ।
 ५५ । सृज् (बु, प, सक) भूषणे, निवारणे ; मार्जयति ।
 ५६ । शुम् (दि, प, सक) चोमे, सञ्चलने ; शुभ्यति ।
 ५६ । शुम् (भा, आ, सक) चोमे, सञ्चलने ; चोभते ।
 ५६ । शुम् (क्रा, प, सक) चोमे, उद्येने ; शुभ्नाति ।
 ५७ । हिनस् (ब, प, सक) हिंसायां ; हिनस्ति ।

(१) कृतिकवयः उद्येन् इत्यादिपुत्रेण साधे सन् जीव । अभानसा-
 दिवपाणिनादिपुत्रेण यथादीर्घक मः ।

श्लोकसंख्या ।

- ५० । हिन्स् (भा, प, सक) हिंसायां ; हिंसति ।
 ५० । हिन्स् (बु, प, सक) हिंसायां ; हिंसयति ।
 ५८ । ड्री (डा, प, अक) सज्जायां ; जिज्ञेति ।
 ५८ । ड्रीह् (भा, प, अक) सज्जायां ; ड्रीष्यति ।
 ५८ । ड्रीषी(ङ्) (नामधातुः) सज्जायां ; ड्रीषीयते (१) ।
 ५८ । सुख (पदन्त बु, प, सक,) प्रीत्यने ; सुखयति ।
 ५८ । सुख (नामधातुः) सुखानुभवे ; सुखायते (२) ।
 ५८ । सुष् (दि, प, अक) प्रीती ; सुष्यति ।
 ६० । देव् (भा, भा, अक) क्रीडायां ; देवते ।
 ६० । दिव् (दि, प, अक) क्रीडायां ; दिव्यति ।
 ६० । दिव् (बु, भा, अक) (परिपूर्वः) रोदने ; परिदेवयते ।
 ६१ । क्षिप् (दि, प, सक, अनिट्) आसिद्धने ; क्षिपति ।
 ६१ । क्षिप् (भा, प, सक) दहने ; क्षेयते ।
 ६१ । क्षिप् (बु, प, सक) आसिद्धने, धारणे ; क्षेययति ।
 ६२ । मज् (भा, प, सक) मज्जने, दहने ; मज्जाति ।

(१) ड्रीषी(ङ्) मध्यम सङ्कादिमणे पाठान् 'नमसवीपरिपः सङ्कादिमः
 अः कवी' इति सूत्रेण कवी पठे अः, कान्तुपथेण आकमेवदस ।

(२) 'मध्यमसङ्कादिः कविदेवपथे अः' इति सूत्रेण अः । सुखमनुभवतीत्यर्थे
 सुखायते ।

श्लोकसंख्या ।

- ६२ । मय् (भा, प, सक) मयने, दलने ; मयति ।
 ६२ । मय् (भा, प, सक) मयने, पीड़ने, मयति ।
 ६३ । मय्क् (भा, पा, अक) मय्यायां, भये ; मयते ।
 ६३ । मय् (दि, उभ, सक) कारणसामर्थ्ये ; मयते ।
 ६३ । मय् (स्वा, प, सक, वैट्) कारणसामर्थ्ये ; मयति ।
 ६३ । मय् (स्वा, पा, सक, सेट्) कारणसामर्थ्ये ; मयते ।
 ६४ । खेल् (भा, प, अक) क्रीडायां, उत्सवे ; खेलति ।
 ६४ । खेल् (बु, पा, अक) क्रीडायां, उत्सवे ; खेलयते ।
 ६४ । खेल् (नामधातुः) क्रीडाकरणे ; खेलायते (१) ।
 ६५ । पा (भा, प, सक) पाने ; पियति ।
 ६५ । पै (भा, प, सक) शोषणे ; पायति ।
 ६५ । पी (दि, पा, सक) पाने ; पीयते ।
 ६६ । पाप् (बु, प, सक) (प्रपूर्वकः) प्राप्ति ; प्रापयति ।
 ६६ । पाप् (भा, प, सक) (प्रपूर्वकः) प्राप्ति ; प्रापति ।
 ६६ । पाप् (स्वा, प, सक) (प्रपूर्वकः) प्राप्ति ; प्राप्नोति ।
 ६७ । सन्ष् (भा, पा, सक) अतिक्रमे ; सङ्गते ।

(१) खेलायत्यस्य कल्पादिमन्त्रे पाठात् कः । कल्पादिभ्यः कल्प्(क),
 पिपी(क), मजी(क), डीपी(क), चसु, मसु, वसु, खोट, तिरसु, उरसु, उवसु,
 कुसुम, मवसु, मीसा, सुष, दुःख, चरस, भरस, दूषस, चषर, चरस, भिषन्,
 वईभ, दसा, मीसा, खेसा, उसन, यसन, वयति ।

श्लोकसंख्या ।

६७ । सन्च् (चु, प, सक) उल्लङ्घने ; सङ्घटति ।

६७ । सन्च् (भा, प, सक) घोषणे ; सङ्घटति ।

६८ । खिद् (दि, भा, अक, अनिट्) खेदे, दुःखे ; खिद्यते ।

६८ । खिद् (तु-मु, प, अक, अनिट्) खेदे, व्याघाते ;
खिन्दति ।

६९ । ज्ञा (चु, प, सक)(आङ्पूर्वः) आदेशे ; आज्ञापयति ।

६९ । ज्ञा (चु, प, सक)(सम्पूर्वः) वधे ; संज्ञापयति ।

६९ । ज्ञा (चु, प, सक)(विपूर्वः) आवेदने ; विज्ञापयति ।

७० । कल् (भा, भा, अक)(निसपूर्वः) शब्दे, निःसरणे ;
निष्कलने ।

७० । कल् (अदत्ता चु, प, सक) गणने, लाभे ; कलयति ।

७० । कल् (चु, प, सक)(उत्पूर्वः) विस्तारे, उदीरणे ;
उत्कासयति ।

७१ । गर्ब् (भा, प, अक) गर्भे, अङ्गारे ; गर्भयति ।

७१ । गर्ल्भ (नामधातुः) गर्भिताचारे ; गर्ल्भायते (१) ।

७१ । गर्ब् (चु, भा, अक) गर्भे, अङ्गारे ; गर्भयति ।

७२ । क्रन्द् (भा, भा, अक) आर्त्तनादे, विलापे ; क्रन्दते ।

७२ । क्रन्द् (भा, प, अक) रोदने, विलापे ; क्रन्दति ।

(१) 'आङ्काङी वधीपच वा अल्भलीवधीदात्तम्' इति सूत्रेण अल्भ इत्या-
वरलीक्यते आः छिच, कानुवन्नेन आङ्नेपदम् । अल्भः अङ्गारीक्यते ।

श्लोकसंज्ञा ।

- ७२ । क्त्वा (चु, प, सक) रोदने, विद्यापे ; क्त्वाद्यति ।
 ७३ । इ (तु, भा, सक)(पाठपूर्वः) यादरे ; याद्वियते ।
 ७४ । इ (क्रा, प, सक) विदारणे ; इषाति ।
 ७५ । इ (भा, प, सक) भये ; इरति ।
 ७६ । इष् (तना, प, सक) परिभवे ; इषोति ।
 ७७ । तृ (क्रा, प, सक) आच्छादने ; इषाति ।
 ७८ । स्तृ (स्त्रा, उभ, सक) आच्छादने ; स्तृषोति ।
 ७९ । यत् (भा, भा, सक) यत्ने ; यतते ।
 ८० । यत् (चु, प, सक) पौकने ; यातयति ।
 ८१ । यत् (चु, प, सक)(निसपूर्वः) वैरयोधने ; निर्यातयति ।
 ८२ । यान् (भा, उभ, सक) तीक्ष्णीकरणे ; शीघ्रांसते (१) ।
 ८३ । यि (स्त्रा, उभ, सक)(निपूर्वकः) तीक्ष्णीकरणे ;
 निशिनोति ।
 ८४ । यान् (चु, प, सक) तीक्ष्णीकरणे ; यानयति ।
 ८५ । सद् (तु, प, सक, अनिट्) विषादे ; सीदति (२) ।
 ८६ । सद् (भा, प, सक)(पाठपूर्वः) प्राप्ते ; आसदति ।
 ८७ । सद् (चु, प, सक)(पाठपूर्वकः) प्राप्ते ; आसादयति ।
 ८८ । वष्ट् (भा, प, सक) विभागे, वष्टने ; वष्टति ।

(१) किन्निमित्तवपः कृत्वादिभ्यश्च शानधातोः सन् खेर्लोच ।

(२) आसादयेत्यादिभ्यश्च सदधातोः सीदादिभ्यः ।

श्लोकसंख्या ।

७८ । वष्ट् (वु, य, सक) वष्टने, विभाने ; वष्टयति ।

७८ । वष्ट् (षदन्त वु, य, सक) वष्टने, विभाने ; वष्टापयति ।

७९ । मा (झा, घा, सक) प्रमाषे ; मिसीते ।

७९ । मा (दि, घा, सक) प्रमाषे ; मायते ।

७९ । मा (भा, य, सक) अनुशीलने ; मनति (१) ।

८० । वर्ध् (भा, घा, सक) वर्धौ ; वर्धते ।

८० । वर्ध् (वु, य, सक) वर्धने, पूरणे , वर्धयति ।

८० । वर्ध् (वु, य, सक) वृद्धे ; वर्धयति ।

८१ । स्तन्म् (भा, घा, सक) (विपूर्वः) निवारणे, रोधे ;
विष्कभते ।

८१ । स्तन्म् (क्रा, य, सक) (विपूर्वः) विस्तारे ; विष्कभति ।

८१ । स्तन्म् (स्वा, य, सक) (विपूर्वः) निवारणे रोधे ;
विष्कभति ।

८२ । स्तन्म् (भा, घा, सक) गर्भे, मदे ; स्तभते ।

८२ । स्तन्म् (क्रा, य, सक) गर्भे, मदे ; स्तभति ।

८२ । स्तन्म् (स्वा, य, सक) गर्भे, मदे ; स्तभति ।

८३ । कृप् (भा, घा, सक) कल्पमर्षे ; कल्पते ।

८३ । कृप् (वु, य, सक) कल्पनायां, उद्भावने ; कल्पयति ।

८३ । कृप् (भा, य, सक) वृद्धे ; कल्पति ।

(१) आहावपेक्षादिना आशुतीर्णनादिवः ।

श्लोकसंख्या ।

- ८४ । दाय् (भा, आ, सक) दयायां, दाने ; दायते ।
 ८४ । दे (भा, आ, सक) दाने ; दयते ।
 ८४ । दौ (दि, आ, अक) दये ; दीयते ।
 ८५ । दौव् (भा, आ, अक) उन्मादे, मोहे ; दौवते ।
 ८५ । तौव् (भा, प, अक) स्त्रीत्ये, उन्मादे ; तौवति ।
 ८६ । दव् (बु, प, अक) क्रोधे ; रोषयति ।
 ८६ । दव् (दि, प, अक) क्रोधे ; दव्यति ।
 ८६ । दव् (भा, प, अक) (अभिपूर्वः) वधे, संहारे ; अभिरोषति ।
 ८७ । धव् (स्वा, प, अक) प्रागल्भ्ये ; धव्यति ।
 ८७ । धव् (भा, प, सक) पीडने वधे ; धर्वति ।
 ८७ । धव् (ब, उभ, सक) वसपूर्वकवन्धने ; धर्वयति ।
 ८८ । दूर् (दि, आ, सक) दाहे, विनाशे ; दूर्यते ।
 ८८ । दूर् (बु, प, सक) पेषणे, विनाशे ; दूर्यति ।
 ८८ । दूर् (नामधातुः) (अवपूर्वः) दूर्णद्रव्यैरवकिरणे ;
 अवदूर्यति ।
 ८९ । कष्ट् (भा, आ, अक) (उत्पूर्वः) उत्कण्ठायां ;
 उत्कण्ठते ।
 ८९ । कष्ट् (भा, प, सक) (उत्पूर्वः) उत्कण्ठापूर्वक-
 चिन्तायां ; उत्कण्ठति ।
 ८९ । कष्ट् (बु, प, अक) (उत्पूर्वः) उत्कण्ठायां, शीतल्ये ;
 उत्कण्ठयति ।

श्लोकसंख्या ।

- ८० । मार्ग (बु, प, सक) अन्वेषणे ; मार्गयति ।
 ८० । मार्ग (भा, प, सक) अन्वेषणे ; मार्गति ।
 ८० । मृग (अदन्त बु, भा, सक) अन्वेषणे ; मृगयते ।
 ८१ । शिष् (ब, प, सक)(विपूर्वः) विशेषणे ; विशिनष्टि ।
 ८१ । शिष् (भा, प, सक)(विपूर्वः) विशेषणे ; विशिषति ।
 ८१ । शिष् (बु, प, सक)(विपूर्वः) विशेषणे ; विशिषयति ।
 ८२ । तन् (बु, प, सक)(विपूर्वः) विस्तारे ; वितानयति ।
 ८२ । तन् (भा, प, सक)(विपूर्वः) विस्तारे ; वितनति ।
 ८२ । तन् (तना, उभ, सक)(विपूर्वः) विस्तारे ; वितनोति ।
 ८३ । क्लेश् (भा, भा, अक) कष्टने ; क्लेशते ।
 ८३ । क्लिप् (दि, उभ, अक) क्लेशे ; क्लिष्यते ।
 ८३ । क्लिप् (क्रा, प, सक, वेट्) पीडने ; क्लिष्यति ।
 ८४ । वच् (अदा, प, द्विक, अनिट्) कष्टने ; वक्षि ।
 ८४ । वच् (भा, प, द्विक, अनिट्) कष्टने ; वक्षति ।
 ८४ । वच् (बु, प, सक) वाचने, पाठे ; वाचयति ।
 ८५ । वृह् (भा, प, अक) वृद्धौ, दीप्तौ ; वर्धति ।
 ८५ । वृह् (भा, प, अक) वृद्धौ, दीप्तौ ; वर्धति ।
 ८५ । वृह् (भा, प, अक) गजशब्दे ; वर्धति ।
 ८६ । डिप् (तु-कु, प, सक) प्रेरणे, वेगममने ; डिपति ।
 ८६ । डिप् (दि, प, सक) प्रेरणे, वेगममने ; डिप्यति ।

श्लोकसंख्या ।

- ८६ । छिप् (चु, प, सक) प्रेरणे, वेगगमने ; छेपयति ।
 ८७ । भज् (भ्रा, घा, सक) भजने, दाहे ; भर्जते ।
 ८७ । भ्रस्ज् (तु, उभ, सक, घनिट्) भर्जने, दाहे ; भ्रजति ।
 ८७ । भृ (क्रा-प्रा, प, सक) भर्जने, दाहे ; भृणाति ।
 ८८ । रिष् (व, उभ, घक, घनिट्) विट्छरणे, वियोगे ; रिङ्गते ।
 ८८ । रिष् (भ्रा, प, घक) वियोगे, शून्यत्वे ; रेचति ।
 ८८ । रिष् (चु, प, घक) संयोगे, सम्पृक्तौ ; रेचयति ।
 ८८ । वद् (भ्रा, प, सक) कथने ; वदति ।
 ८८ । वद् (भ्रा, घा, सक) कथने ; वदते ।
 ८८ । वद् (चु, प, सक) कथने ; वादयति ।
 १०० । चर्ज् (चु, प, सक) उपार्जने ; चर्जयति ।
 १०० । चर्ज् (भ्रा, घा, सक) उपार्जने ; चर्जते ।
 १०० । चर्ज् (भ्रा, प, सक) उपार्जने ; चर्जति ।
 १०१ । शल् (भ्रा, घा, सक) प्रशंसायां ; शलते ।
 १०१ । शल् (भ्रा, घा, घक) गतौ, प्रचारे ; शलते ।
 १०१ । शल् (भ्रा, प, सक) गतौ, प्राप्ति ; शलति ।
 १०२ । भष् (चु, प, सक, खेट्) भक्षणे ; भक्षयति ।
 १०२ । भष् (भ्रा, घा, सक) भक्षणे ; भक्षते ।
 १०२ । भष् (भ्रा, प, सक) भक्षणे ; भक्षति ।
 १०३ । शल् (चु, घा, सक) लिखायां ; शासयते ।

श्लोकसंख्या ।

- १०३ । लस् (लु, प, सक) लासने, पासने ; लासयति ।
 १०३ । लस् (भा, प, सक) (उत्पूर्वकः) विलासे, चाचख्ये ;
 ललसति ।
 १०४ । लुट् (लु, कु, प, सक) लूर्णने, मर्हने ; लुटति ।
 १०४ । लुट् (भा, प, सक) लूर्णने, मर्हने ; लोटति ।
 १०४ । लुट् (लु, प, सक) लूर्णने, मर्हने ; लोटयति ।
 १०५ । लृ (लृा-प्रा, प, सक) वधे ; लृषाति ।
 १०५ । लृण् (लु, प, सक) वधे ; लृचति ।
 १०५ । लृ (लु, प्रा, सक) मरणे ; म्रियते ।
 १०६ । लस् (दि, प, सक) भये ; लसति ।
 १०६ । लस् (भा, प, सक) भये ; लसति ।
 १०६ । लस् (लु, प, सक) धारणे, यष्टणे, निषेधे ; लासयति ।
 १०७ । लुट् (दि, प, सक) लुण्ठने ; लुटति ।
 १०७ । लुट् (भा, प, सक) लुण्ठने ; लोटति ।
 १०७ । लुट् (लु, प, सक) लुण्ठने, मग्नने ; लोटयति ।
 १०८ । लृ (भा, प्रा, सक) निन्दायां ; लृहति ।
 १०८ । लृ (भा, प, सक) निन्दायां ; लृहति ।
 १०८ । लृ (लु, प, सक) निन्दायां ; लृहति ।
 १०८ । लृ (भा, प्रा, सक) आशामि, देख्ये ; लृषते ।
 १०८ । लृ (भा, प्रा, सक) प्रकाशने ; लृहते ।

श्लोकसंख्या ।

- १०८ । द्राघ् (भा, प, अक) आयासे, वृद्धौ ; द्राघते ।
 ११० । क्षि (क्रा, प, सक) क्षये, नाशे ; क्षिणाति ।
 ११० । क्षिण् (तना, प, सक) क्षये, नाशे ; क्षिणीति ।
 ११० । क्षिण् (तना, आ, सक) क्षये, नाशे ; क्षिणुते ।
 १११ । हिण्ड् (भू, आ, सक) गमने, अनादरे ; हिण्डते ।
 १११ । हिण् (भा, प, अक) विलासे, हावे ; हिणति ।
 १११ । हेङ् (भा, आ, सक) अनादरे ; हेङते ।
 ११२ । क्षि (भा, प, अक) क्षये, नाशे ; क्षयति ।
 ११२ । क्षै (भा, प, अक) क्षये, नाशे ; क्षायति ।
 ११२ । क्षि (तु, प, अक) वासे, गतौ ; क्षियति ।
 ११३ । जुङ् (चु, प, सक) प्रेरणे, गतौ ; जोड़यति ।
 ११३ । जुङ् (भा, प, सक) प्रेरणे, गतौ ; जोड़ति ।
 ११३ । जुङ् (तु-कु, प, सक) बन्धने ; जुङति ।
 ११४ । राध् (स्वा, प, सक) पाके, संसिद्धौ ; राधीति ।
 ११४ । राध् (दि, प, सक) पाके, संसिद्धौ ; राध्यति ।
 ११४ । राध् (दि, प, अक) सम्पत्तौ ; राध्यति ।
 ११५ । मुष् (भा, प, सक) हरणे ; मोषति ।
 ११५ । मुष् (क्रा, प, सक) हरणे, खण्डने ; मुष्णाति ।
 ११५ । मुष् (दि, प, सक) हरणे, खण्डने ; मुषति ।
 ११६ । अर्ध् (चु, प, सक) पूजायां ; अर्धयति ।

श्लोकसंख्या ।

११६ । अर्घ् (भा, प, सक) पूजायां ; अर्घति ।

११६ । अर्घ् (भा, आ, सक) पूजायां ; अर्घति ।

११७ । व्यय् (बु, प, सक) व्यये, उत्सर्गे ; व्ययति ।

११७ । व्यय् (भा, प, सक) मत्तौ, प्राप्तौ ; व्ययति ।

११७ । व्यय् (भा, आ, सक) गतौ, व्याप्तौ ; व्ययते ।

११८ । अर्ह् (भा, प, सक) विनाशे ; अर्हति ।

११८ । अर्ह् (भा, आ, सक) विनाशे ; अर्हते ।

११८ । अर्ह् (बु, प, सक) विनाशे ; अर्हयति ।

११९ । स्वाद् (भा, आ, सक) आस्वादने ; स्वादते ।

११९ । स्वाद् (भा, आ, सक) आस्वादने ; स्वादते ।

११९ । स्वाद् (बु, प, सक) (आह्पूर्वः) आस्वादने ;

आस्वादयति ।

१२० । विष् (तु, प, सक) गमने ; विष्ति ।

१२० । विष् (भा, प, सक) गमने ; विष्कार्यति (१) ।

१२० । विष् (आन्तः, प, सक) हरणे ; विष्कार्यति ।

१२१ । भौ (भा, प, अक) भये ; बिभेति ।

१२१ । भेष् (भा, प, अक) भये ; भेषति ।

१२१ । भेष् (भा, आ, अक) भये ; भेषते ।

* (१) 'विष्कार्यति' इत्यादि, ततो धातुसंज्ञाः । आदिबिभेतिपक्षे तुदादित्वात् विष्ति इति वचः ।

श्लोकसंख्या ।

- १२२ । कृत् (क, प, सक) वेष्टने ; कृण्वति ।
 १२२ । कृत् (तु-सु, प, सक) क्लेदने ; कृण्वति ।
 १२२ । कृत् (च, प, सक) कौर्त्तने ; कौर्त्तयति ।
 १२३ । अण्च् (भा, या, अक)(निपूर्वः) अपगमे ; न्यश्चते ।
 १२३ । अण्च् (भा, प, अक)(निपूर्वः) अपगमे ; न्यश्चति ।
 १२३ । अण्च् (च, प, सक) व्यञ्जने, शोभने ; अञ्चयति ।
 १२४ । कुण् (का, प, अक) संक्षेपे ; कुण्वति ।
 १२४ । कुण् (भा, प, अक) संक्षेपे ; कुण्वति ।
 १२४ । कुण् (दि, प, अक) संक्षेपे, दुर्गन्धे ; कुण्वति ।
 १२५ । चर् (च, प, सक)(विपूर्वः) विचारे, मौमांसायां ;
 विचारयति ।
 १२६ । चित् (भा, प, सक) संज्ञाने ; चेतति ।
 १२६ । चित् (च, या, सक) संज्ञाने ; चेतयते ।
 १२७ । भ्र (भा, उभ, सक) भरषे, धारषे ; भरते ।
 १२७ । भ्र (जा, उभ, सक) भरषे, धारषे ; विभर्ति ।
 १२८ । भाव् (भा, या, अक) व्रुतगतौ ; भावते ।
 १२८ । भाव् (भा, प, अक)(अभिपूर्वः) व्रुतगतौ ; अभिभावति ।
 १२८ । सुम् (भा, या, अक) स्तब्धे ; स्तोभते ।
 १२८ । सुम् (का, प, अक) स्तब्धे ; सुधाति ।
 १२८ । सुम् (खा, प, अक) स्तब्धे ; सुधोति ।

श्लोकसंख्या ।

- १३० । निन्ज् (अदा, पा, अक) (प्र + प्राङ्पूर्वकः) दृष्टौ ;
प्राचिक्ते ।
- १३० । निज् (ज्ञा, उभ, सक, अनिट्) शोधने, प्रकाशने ;
नेनेति ।
- १३१ । क्लिन्द (भा, उभ, अक, सेट्) रोदने ; क्लिन्दति ।
- १३१ । क्लिद् (दि, प, अक, वेट्) क्लेदे, प्रार्द्रतायां ; क्लियति ।
- १३२ । धे (भा, प, अक) (सम्पूर्वः) सम्भौ ; सम्भयति ।
- १३२ । धा (ज्ञा, उभ, सक) (सम्पूर्वः) सम्भाने, सम्भधाति ।
- १३३ । भन्ज् (बु, प, सक) भञ्जने ; भञ्जयति ।
- १३३ । भन्ज् (ह, प, सक, अनिट्) भञ्जने ; भनक्ति ।
- १३४ । विच् (ज्ञा, उभ, सक, अनिट्) (विपूर्वकः) विवेके ;
वेवेति ।
- १३४ । विच् (ह, उभ, सक, अनिट्) (विपूर्वकः) विवेके ;
विविनक्ति ।
- १३५ । घ्राय् (भा, पा, अक) (प्राङ्पूर्वकः) प्रीतौ ; घ्राप्यायते ।
- १३६ । यम् (भा, पा, अक) (वि + प्राङ्पूर्वः) वयायामि ;
व्यावयते (१) ।

(१) 'वाक्काङ्ठाददावाहनयनः' इति सूत्रेण चकार्यवान् प्राङ्पूर्ववान् यनान्
कर्त्तरि वाच्ये वाक्येनैव ह्यम् ।

श्लोकसंख्या ।

- १३६ । मिद् (भा, आ, अक) मेदे, खेहे ; मेदते ।
 १३६ । मिद् (दि, प, अक) मेदे, खेहे ; मेद्यति ।
 १३७ । क्क (खा, प, सक) हिंसायां ; क्कथीति ।
 १३७ । क्री, (क्रा, प, सक) द्रवाविनिमये ; क्रीणाति ।
 १३८ । अर्च (भा, आ, अक) दीप्तौ ; अर्चते ।
 १३८ । अर्च (नामधातुः, आ, अक) पूजार्हत्वे ; अर्चयते ।
 १३९ । धोर् (भा, प, अक) गतिचातुर्ये ; धोरति ।
 १३९ । धूर् (दि, आ, अक) गतौ ; धूर्यते ।
 १४० । कुच् (भा, प, अक) (सम्पूर्वः) संकोचे ; संकोचति ।
 १४० । कुच् (तु-कु, प, अक) (सम्पूर्वः) संकोचे, संकुचति ।
 १४१ । घुष् (भा, प, सक) घोषणे ; घोषति ।
 १४१ । घुष् (घु, प, सक) घोषणे ; घोषयति ।
 १४२ । डी (दि, आ, अक) (उत्पूर्वः) आकाशगतौ ; उड्डीयते ।
 १४२ । डी (भा, आ, अक) (उत्पूर्वः) आकाशगतौ ; उड्डीयते ।
 १४३ । मी (भा, उभ, सक) (अनुपूर्वः) अनुमाने ; अनुमयते ।
 १४३ । मी (चु, प, सक) (अनुपूर्वः) अनुमाने ; अनुमाययति ।
 १४४ । खद् (क्रा, प, सक) मर्हने, चूर्णने ; खद्वाति ।
 १४४ । खद् (भा, आ, सक) मर्हने, संवाहने ; मर्हते ।
 १४५ । मिस् (तु, उभ, अक) सम्मिलने ; मिलति ।
 १४५ । मीस् (भा, प, अक) मुद्रायां, निमौलने ; मीलति ।

श्लोकसंख्या ।

- १४६ । घट् (भा, आ, अक) (विपूर्वः, आङ्पूर्वः) प्रति-
निहन्ती ; वाघोटते ।
- १४६ । घट् (तु-कु, प, अक)(विपूर्वः, आङ्पूर्वः) वाघाति,
निहन्ती ; वाघुटति ।
- १४७ । घन् (भा, आ, अक)(प्रपूर्वः) प्रकाशे ; प्रपद्यते ।
- १४७ । घन् (चु, प, अक)(प्रपूर्वः) विस्तारे ; प्रपद्यति ।
- १४८ । तुष् (दि, प, अक) सन्तोषे ; तुष्यति ।
- १४८ । तूष् (भा, प, अक) सन्तोषे ; तूषति ।
- १४८ । विज् (तु, आ, अक)(उत्पूर्वः) उद्देगे ; उद्विजते ।
- १४८ । विज् (क, प, अक)(उत्पूर्वः) वैराग्ये ; उद्विजति ।
- १५० । निद् (भा, उभ, अक) निन्दायां ; निन्दते ।
- १५० । निन्द (भा, प, अक) निन्दायां ; निन्दति ।
- १५१ । पूर् (चु, प, अक) पूरणे ; पूरयति ।
- १५१ । पूर् (दि, आ, अक) परिपूरणे ; पूर्यते ।
- १५२ । गल्भ (नामधातुः)(प्रपूर्वः) गर्भिताकारे ; प्रगल्भायते ।
- १५२ । गल्भ (भा, आ, अक)(प्रपूर्वः) गर्भे ; प्रगल्भते ।
- १५३ । काग् (भा, आ, अक)(प्रपूर्वः) दौर्गम्ये ; प्रकाशते ।
- १५३ । काग् (दि, आ, अक)(प्रपूर्वः) दौर्गम्ये ; प्रकाशते ।
- १५४ । ढप् (दि, प, अक) प्रोक्षे ; ढष्यति ।
- १५४ । ढप् (चु, प, अक) प्रोक्षणे ; तर्पयति ।

श्लोकसंख्या ।

- १५५ । खिट् (भा, प, सक) वधे ; खेटति ।
 १५५ । खेट् (अदन्त चु, पा, सक) वधे ; खेटयति ।
 १५६ । मन् (तना, भा, सक) ज्ञाने ; मनुते ।
 १५६ । मन् (दि, भा, सक) ज्ञाने ; मन्यते ।
 १५७ । चित् (अदन्त चु, प, सक) प्रमुरश्चने ; चित्रयति ।
 १५७ । चित्नी (ङ्) (कण्ठादिः) विस्मये ; चिचीयते ।
 १५८ । कुप् (दि, प, अक) कोपे , कुप्यति ।
 १५८ । कुप् (चु, प, अक) (प्रपूर्वः) प्रकोपे ; प्रकोपयति ।
 १५९ । ईङ् (अदा, भा, सक) सुतौ ; ईङ्ते ।
 १५९ । ईङ् (चु, प, सक) सुतौ ; ईङयति ।
 १६० । अन्क् (भा, भा, सक) लक्षणे, अङ्गने ; अङ्गते ।
 १६० । अन्क् (अदन्त चु, प, सक) चिह्नयुक्तकारणे ; अङ्गयति ।
 १६१ । शिष् (चु, प, सक) (निसपूर्वः) उन्मूलने, शून्यता-
 सम्पादने ; निःशेषयति ।
 १६२ । लुच् (त-लु, उभ, सक, अनिट्) मोचने ; लुचति ।
 १६२ । लुच् (तु, प, सक) (प्रपूर्वः) मोचने ; प्रोच्छति ।
 १६३ । आम् (दि, भा, अक) (उत्पूर्वः) दीप्तौ ; उद्भास्यते ।
 १६३ । अम् (दि, प, अक) अंशे, अधःपतने ; अम्यति ।
 १६४ । कान्च् (भा, प, अक) मोरहते, आकाङ्क्षायां ; आङ्गति ।
 १६४ । कान्च् (भा, प, सक) आकाङ्क्षायां ; काङ्गति ।

श्लोकसंख्या ।

- १६५ । घृ (भा, पा, सक) (उत्पूर्वः) उष्णेदे ; उद्घृहति ।
 १६५ । घृ (बु, प, सक) (उत्पूर्वः) सञ्चासने, विस्तारे ;
 उद्घृहयति ।
 १६६ । तेप् (भा, पा, सक) जरये, कम्पने ; तेपते ।
 १६७ । चम् (भा, पा, सक, वेट्) चमायां ; चमते ।
 १६७ । चम् (भा, प, सक) चमायां ; चमति ।
 १६७ । चम् (दि-यमा, प, सक) चमायां ; चाम्यति ।
 १६८ । तिक् (भा, पा, सक) चमायां ; तितिचते (१) ।
 १६८ । तिक् (बु, प, सक) निशाने ; तेजयति ।
 १६८ । जृह (नामधातुः, पा, सक) ग्रैविले ; जृहायते (२) ।
 १६८ । जृय (भा, पा, सक) ग्रैविले ; जृहते ।
 १७० । जृष् (बु, प, सक) (विपूर्वकः) दाने ; विजृहयति ।
 १७० । जृष् (भा, प, सक) (विपूर्वकः) दाने ; विजृहति ।
 १७१ । मन्द (भा, पा, सक) काये ; मन्दते ।
 १७१ । मन्द (नामधातुः, पा, सक) जडाकारे ; मन्दायते ।
 १७२ । मन् (अदा, प, सक) (प्रपूर्वः) प्राक्धारये ; प्राचिति ।

(१) चित्तिजनयः कवितादिना कति कते, चित्ते, चित्तिय इति भाष्ये
 वातुर्वायां तिप् ।

(२) श्रीहितादीराजतिग्रन्थान् जृहमन्दात् कः जृह भवति, वातुव्ये-
 मात्मनेपदम् ।

श्रीकसंख्या ।

१७२ । अन् (दि, धा, चक) (प्रपूर्वः) प्राचधारणे ; प्राच्यते (१) ।

१७३ । लुप् (तु-सु, प, सक) लोपे, छेदने ; लुप्यति ।

१७३ । लुप् (दि, प, चक) मोहे, औत्सुक्ये ; लुप्यति ।

१७४ । दध् (भा, धा, सक) दाने ; दधते ।

१७४ । धा (धा, उभ, सक) धारणे ; धत्ते ।

१७५ । दद् (भा, धा, सक) दाने ; ददते ।

१७५ । द्वा (धा, उभ, सक) दाने ; दत्ते ।

१७६ । अन्श् (भा, धा, चक) अंशे, नाशे ; अंशते ।

१७६ । अन्श् (दि, प, चक) अंशे, नाशे ; अंशति ।

१७७ । शप् (भा, उभ, सक, चनिट्) आक्रोशे, शपथे ; शपते ।

१७७ । शप् (दि, उभ, सक, चनिट्) आक्रोशे, शपथे ; शप्यति ।

१७८ । नट् (भा, प, चक) नृत्ये, अभिनये ; नटति ।

१७८ । नट् (वु, प, सक) दौसी, अभिनये ; नाटयति ।

१७९ । वन्श् (वु, धा, सक) प्रतारणे ; वच्यते ।

१७९ । वन्श् (भा, प, सक) गतौ ; वचति ।

१८० । पू (भा, धा, सक) शोधने ; पवते ।

१८० । पू (क्रा-प्रा, उभ, सक) शोधने ; पुनाति ।

१८१ । मा (धा, धा, सक) परिभाषे, विचारे ; मिमीते ।

(१) शान्तमनसविन्देमादिना विषयविधानात् पक्षे शान्ति, प्राच्यते, इति ह्यावधारोऽपि भवति ।

श्लोकसंख्या ।

- १८१ । मीम् (भा, प, चक) शब्दे ; मीमति ।
 १८२ । कृष् (तु, उभ, सक, चनिट्) कर्षणे ; कृषति ।
 १८२ । कृष् (भा, प, सक, चनिट्) कर्षणे ; कर्षति ।
 १८३ । ग्रीक् (भा, पा, चक) सेके ; ग्रीकते ।
 १८३ । ग्रीक् (चु, प, सक) सेके, अर्धे ; ग्रीकवति ।
 १८४ । शब्द (नामधातुः, पा, चक) शब्दकरणे ; शब्दायते (१) ।
 १८४ । शब्द (चु, प, चक) शब्दे ; शब्दवति ।
 १८५ । सस् (भा, प, चक) (विपूर्वकः) विसासे, क्रीडायां ;
 विससति ।
 १८५ । सस् (चु, प, चक) नृत्वनैपुण्ये, अभिनये ; सासवति ।
 १८६ । खो (चु, प, चक) (विपूर्वः) चमत्कर्तृने ; विसायवति ।
 १८६ । लो (भा, प, चक) (विपूर्वः) इवोकरणे ; विसवति ।
 १८७ । क्रम् (भा, पा, चक) (प्रपूर्वः) चारणे, चेष्टायां ;
 प्रक्रमते (२) ।
 १८७ । क्रम् (दि, प, सक) (प्राक्पूर्वः) प्राक्रमणे ; प्राक्रमति ।
 १८८ । वो (चदा, प, सक) गर्भे चारणे ; वेति ।
 १८८ । जम् (दि, पा, चक) (विपूर्वः) उत्पत्तौ ; विजायते ।

(१) शब्द'करीतीति शब्दायते । 'शब्दमुच्यते' इति शब्दार्थः ।
 कातुव्येनाकमेवम् ।

(२) 'ग्रीवाधारणे' ग्रीवायां परान् कमी न् जान् से चारणे, इत्याकमेवम् ।
 प्रक्रमते चारमते इत्यर्थः ।

श्लोकसंख्या ।

- १८८ । प्रष् (भ्रा, प्रा, प्रक) प्रख्यातौ ; प्रक्षते ।
 १८८ । प्रष् (बु, प, प्रक) प्रख्यातौ ; प्रक्षयति ।
 १८९ । अम् (भ्रा, प, सक) गतौ, प्राप्तौ ; अमति ।
 १८९ । अम् (बु, प, सक) पीडने, रोगे ; आमयति ।
 १८९ । विष् (द्वा, उभ, सक, चनिट्) व्यापने ; वेवेष्टि ।
 १८९ । विष् (क्रा, प, सक) वियोजने ; विष्णाति ।
 १८९ । शिष् (भ्रा, प, सक) विनाशे ; शेषति ।
 १८९ । शेष(नामधातुः, प, प्रक) शेषतुल्याचारे ; शेषति(१) ।
 १८९ । क्षिप् (तु, उभ, सक, चनिट्) क्षेपणे ; क्षिपति ।
 १८९ । क्षिप् (दि, प, सक, चनिट्) क्षेपणे ; क्षिप्यति ।
 १८९ । लप् (भ्रा, प, सक) वाक्तायां वाचि ; लपति ।
 १८९ । लप् (बु, प, सक) वाक्तायां वाचि ; लापयति ।
 १८९ । यु (अदा, प, प्रक) सङ्गमे, मिश्रणे ; यीति ।
 १८९ । यु (क्रा, उभ, सक) सङ्गमे, मिश्रणे ; युनाति ।
 १८९ । वज् (बु, प, सक) हिंसायां, रोजयति ।
 १८९ । वज् (तु, प, सक) भङ्गे, पीडने ; वजति ।
 १८९ । ऋज् (भ्रा, प, प्रक) अपश्यन्ते ; ऋजति ।

(१) शेषति इत्यत्र धातुकाङ्क्षी सधीयकेत्यादिना क्रिः, कङ्त् अनुचः, एकार-
 उच्चारणार्थः, ततः वकारनाचक्षयक सौपः, तदन्तत्वेन शेष इति धातुसंज्ञा,
 तिप् प्रप्, चकारसौपः ।

श्लोकसंख्या ।

१८७ । क्लेष् (क्व, प, प्रक) क्लेष्भाषाप्रयोगे ; क्लेष्कयति ।

१८८ । दृश् (भ्रा, प्रा, प्रक, प्रनिट्) (सम्पूर्वः) ज्ञाने,
दर्शने ; सम्प्रकृते (१) ।

१८८ । दृश् (भ्रा, प, प्रक प्रनिट्) दर्शने ; सम्प्रकृति ।

१८९ । निम्स् (प्रदा, प्रा, प्रक) चुम्बने ; निम्बे ।

१८९ । निम्स् (भ्रा, प, प्रक) चुम्बने , निम्बति ।

२०० । घट् (भ्रा, प्रा, प्रक) (विपूर्वः) प्रपसरणे ; विघटते ।

२०० । घट् (क्व, प, प्रक) (विपूर्वः) पलायने ; विघाटयति ।

२०१ । स्तन् (भ्रा, प, प्रक) (निपूर्वः) शब्दे ; निस्तनति ।

२०१ । स्तन (प्रदन्तक्व, प, प्रक) मेघशब्दे ; स्तनयति ।

२०२ । रस् (भ्रा, प, प्रक) शब्दे ; रसति ।

२०२ । रस (प्रदन्त क्व, प, प्रक) आस्वादने ; रसयति ।

२०३ । लस्ज् (भ्रा, प्रा, प्रक) लज्जायां ; लज्जते (२) ।

२०४ । तूल् (क्व, प, प्रक) उत्तोलने ; तोलयति ।

२०४ । तूल् (क्व, प, प्रक) परिमाणे ; तूलयति ।

२०५ । दन्श् (क्व, प्रा, प्रक) दंशने ; दंशयते ।

२०५ । दन्श् (भ्रा, प, प्रक) प्रनिट् दंशने ; दंशति ।

(१) सम्पूर्वतादकर्षकत्वाच्च सम्प्रकृते इत्याक्षेपपदम् । 'अमीनवचनप्रत्यय-
विचारार्थद्वयः', सन्तः प्रत्ययः चकारकत्वेन एवम् न (वाक्यनिर्देश) क्तात् न ।
एते सकर्षका अपि विन्यासशब्दादकर्षकाः ।

(२) वीतुदीनते लज्जन्तानुदादिबचीनः ।

श्रीकव्यम् ।

- २०६ । शृष् (शृ, प, सक) श्रोषे ; श्रोषयति ।
 २०७ । शृष् (भा, प, सक) श्रोषे ; श्रोषति ।
 २०८ । पद् (पदन्त शृ, भा, सक) गतौ, प्राप्तौ ; पदयते ।
 २०९ । पद्, (दि, भा, सक)(सम्पूर्वः) सिद्धौ ; सम्पद्यते ।
 २१० । लभ् (प्रेरणे जातः, भा, भा, सक) शब्दे ; लभयति ।
 २११ । लभ् (भा, भा, सक, चनिट्) लाभे ; लभते ।
 २१२ । जृष् (भा, प, सक)(प्रपूर्वः) प्रहर्षे ; प्रहर्षति ।
 २१३ । जृष् (दि, प, सक)(प्रपूर्वः) प्रहर्षे ; प्रहर्षति ।
 २१४ । दोला (नामधातुः) दोलासद्व्याचारे ; दोलायते ।
 २१५ । दुल (शृ, प, सक) दोलने ; दोलयति ।
 २१६ । वाह् (भा, भा, सक) प्रयत्ने ; वाहते ।
 २१७ । वह् (भा, उभ, सक, चनिट्) वहने ; वहते ।
 २१८ । खिद् (भा, भा, सक) स्नेहे ; स्नेदते ।
 २१९ । खिद् (दि, प, सक, चनिट्) स्नेहे ; खिद्यति ।
 २२० । ज्य (भा, भा, सक)(विपूर्वः) तन्मुसन्ताने, व्रूयते ।
 २२१ । जे (भा, उभ, सक) तन्मुसन्ताने ; व्रूयते ।
 २२२ । वा (पदा, प, सक) वायुचलने, वाति ।
 २२३ । वै (भा, प, सक)(उत्पूर्वः) श्रोषे ; उद्वायति ।
 २२४ । ज्य (शृ, प, सक) बलप्राप्तयोः ; ज्ययति (१) ।

(१) चुरार्हणे. कदाचिद्विज्ज्ञानात् ज्यन्तीति पदस्य सूत्रे प्रयुक्तम् ।

श्लोकसंख्या ।

२१६ । यन् (भा, प, सक, चनिट्) (आङ्पूर्वः) विस्तारे ;
चाययति ।

२१६ । आन्द् (भा, प, चक) विस्तृती ; चाययति ।

२१७ । सुद् (बु, उम, सक) अधिवासने ; मोदयते ।

२१७ । सुद् (भा, आ, चक) प्रहर्षे ; मोदते ।

२१८ । शुच् (दि, प, चक) शौचे ; दृश्यति ।

२१८ । दृचि(नामधातुः, भृमादिः)शौचाचारे ; दृचीयते (१) ।

२१९ । स्ना (अदा, प, चक) स्नाने ; स्नाति ।

२१९ । स्नै (भा, प, सक) वेष्टने ; स्नायति ।

२२० । गर्ज् (भा, प, चक) गर्जने ; गर्जति ।

२२० । गर्ज् (बु, प, चक) गर्जने ; गर्जयति ।

२२१ । वाय् (भा, आ, चक) वाये, अग्ने ; वायते ।

२२१ । वाय् (भा, प, चक) वाये, अग्ने ; वायति ।

२२२ । स्त्रु (भा, प, चक, बेट्) शब्दे ; स्त्ररति ।

२२२ । स्त्रर (अदन्त बु, प, सक) तिरस्कारे ; स्त्ररयति ।

२२३ । सम् (भा, प, चक) बैल्लवो ; समति ।

२२३ । साम (अदन्त बु, प, सक) साक्यचे ; सामयति ।

२२४ । ईच् (भा, आ, सक) (प्रपूर्वः) दर्शने ; प्रेक्षते ।

(१) दृचिभ्यश्च भृमादिनादभूतवर्गाणां क्तः । दृचिः दृचिर्भवतीत्यर्थः ।
'भृमादिभ्यश्च वा तस्य लोपश्चेति सूत्रम् ।

श्लोकसंख्या ।

- २२४ । ईष् (बु, प, सक,) (प्रपूर्वः) दर्शने ; प्रेषयति ।
 २२५ । लष् (दि, उभ, सक) (अभिपूर्वः) अभिलाषे; अभिलषति ।
 २२५ । लष् (भा, उभ, सक) (अभिपूर्वः) अभिलाषे; अभिलषते ।
 २२६ । क्लम् (दि-शमा, प, अक) ग्लानौ ; क्लाम्यति ।
 २२६ । क्लम् (भा, प, अक) ग्लानौ ; क्लामति ।
 २२७ । कत्य् (भा, आ, सक) आघायां ; कत्यते ।
 २२७ । कज् (अदन्त बु, प, सक) कञ्चने ; कञ्चयति ।
 २२८ । अन्ज् (र, प, सक, वेट्) (विपूर्वः) प्रकाशे ; वान्जति ।
 २२८ । अन्ज् (बु, प, सक) (विपूर्वः) प्रकाशे ; वान्जयति ।
 २२९ । वुट् (भा, प, सक) (आङ्पूर्वः) छेदे ; आवोटति ।
 २२९ । वुट् (बु, प, सक) (आङ्पूर्वः) छेदे ; आवोटयति ।
 २३० । यश् (बु, प, सक) (सम्पूर्वः) बन्धने ; सम्माशयति ।
 २३० । यश् (ब, प, सक) (विपूर्वः) बन्धनाशोचने ; विपाशयति ।
 २३१ । बूर्श् (तु, उभ, सक) भ्रमणे ; बूर्णते ।
 २३१ । वृष् (तु-कु, प, सक) भ्रमणे ; वृणति ।
 २३२ । कस् (भा, प, अक) (विपूर्वः) दौष्टी ; विकसति ।
 २३२ । काश् (भा, आ, अक) (विपूर्वः) दौष्टी ; विकस्यते ।
 २३३ । किल् (तु, प, अक) क्रीडायां ; किलति ।
 २३३ । क्रीड् (भा, प, अक) क्रीडायां ; क्रीडति ।
 २३४ । कूट् (अदन्त बु, प, सक) दाहे, वधे ; कूटयति ।
 २३४ । कुट् (तु-कु, प, अक) (सम्पूर्वः) कौटिल्ये ; संकुटति ।

श्लोकसंख्या ।

- २३५ । कृप् (भा, पा, चक) कृपावा ; कृपते ।
 २३५ । कृप (चदन्त च, प, चक) ह्रीर्बन्धे ; कृपयति ।
 २३६ । श्रित् (भा, पा, चक) शीतो ; श्रितते ।
 २३६ । श्रित् (भा, पा, चक) शीतो ; श्रितते ।
 २३७ । पन्त् (च, प, सक) गती ; पन्वति ।
 २३७ । पन्त् (च, प, सक) गती ; पन्वति ।
 २३८ । ज्ञाद् (भा, पा, चक) ज्ञाने ; ज्ञादते ।
 २३८ । ज्ञाद् (भा, पा, चक) ज्ञानादे ; ज्ञादते ।
 २३९ । मूर्च्छं (भा, प, चक) हवी ; मूर्च्छति ।
 २३९ । मूर्च्छं (भा, प, सक) विष्मृती ; मूर्च्छति ।
 २४० । द्रु (खा, प, सक) उपतापे ; द्रुषोति ।
 २४० । द्रुच् (त, प, सक) गती ; द्रुषति ।
 २४१ । सिन्म् (भा, प, सक) (पाठपूर्वः) पात्रेवे ; पात्रिषति ।
 २४१ । सिन्म् (च, प, सक) (पाठपूर्वः) रक्षणे ; पात्रिषति ।
 २४२ । सु (भा, उभ, सक) गती, प्रेरणे ; सुषति ।
 २४२ । सु (खा, उभ, सक) निष्पीडने, समिधे ; सुषोति ।
 २४३ । मद (च, पा, सक, वेट्) तर्पणे ; मादयते ।
 २४३ । मद (दि-यमा, प, चक) मदे ; मादयति ।
 २४४ । शिद् (दि, प, चक, वेट्) प्रीती ; शिद्यति ।
 २४४ । शिद् (च, प, चक) प्रीती ; शिद्यति ।

श्लोकसंख्या ।

- २४४ । शूर (अदन्त चु, आ, अक) विक्रमे ; शूरयते ।
 २४४ । शूर् (दि, आ, सक) विनाशे ; शूर्यते ।
 २४५ । शील् (भा, प, सक) अनुशीलने ; शीलति ।
 २४५ । शील (अदन्त चु, प, सक) अनुशीलने ; शीलयति ।
 २४५ । स्तम् (भा, प, अक) वैक्लवे ; स्तमति ।
 २४५ । तम् (दि-शमा, प, अक) वैक्लवे ; ताम्यति ।
 २४६ । छिद् (ह, उभ, सक, अनिट्) छेदने ; छिनति ।
 २४६ । छेद (अदन्त चु, प, सक) छेदने ; छेदयति ।
 २४६ । ऋध् (खा, प, अक) हृदौ ; ऋध्नीति ।
 २४६ । ऋध् (दि, प, अक) हृदौ ; ऋध्यति ।
 २४७ । छिष् (भा, प, सक) आलिङ्गने ; छेषति ।
 २४७ । गवेष (अदन्त चु, प, सक) अन्वेषणे ; गवेषयति ।
 २४७ । इ (अदा, आ, सक)(अधिपूर्वः) अध्ययने ; अधीते ।
 २४७ । इ (अदा, प, सक)(अधिपूर्वः) आरवे ; अध्येति ।
 २४८ । लोच् (भा, आ, सक)(आङ्पूर्वः) आलोचने ; आलोचते ।
 २४८ । लोच् (चु, प, सक)(आङ्पूर्वः) अनुशीलने ; आलोचयति ।
 २४८ । लोक् (भा, आ, सक)(आङ्पूर्वः) दर्शने ; आलोकते ।
 २४८ । लोक् (चु, प, सक)(आङ्पूर्वः) दर्शने ; आलोकयति ।
 २४८ । कुत्स् (चु, उभ, सक) निन्दायां ; कुत्सयते ।
 २४८ । कुत्स् (भा, प, सक) निन्दायां ; कुत्सति ।
 २४८ । भत्स् (चु, प, सक) भर्त्सने ; भर्त्सयति ।

श्लोकसंख्या ।

२४८ । भर्त्स् (चु, घा, सक) भर्त्सने ; भर्त्सयते ।

२५० । मन्ड् (च, प, सक) भूषणे ; मण्डयति ।

२५० । मन्ड् (भा, प, सक) भूषणे ; मण्डति ।

२५० । भूष् (च, प, सक) भूषणे ; भूषयति ।

२५० । भूष् (भा, प, सक) भूषणे ; भूषति ।

२५१ । मूल् (चु, प, सक)(उत्पूर्वः) उन्मूलने ; उन्मूलयति ।

२५१ । मूल् (भा, उभ, सक)(उत्पूर्वः) उन्मूलने ; उन्मूलति ।

२५१ । पीड् (भा, प, सक) पीडने ; पीडति ।

२५१ । पीड् (चु, प, सक) पीडने ; पीडयति ।

२५२ । वर्ह् (चु, प, सक)(निपूर्वः) वर्धे ; निवर्हयति ।

२५२ । वर्ह् (भा, घा, सक)(निपूर्वः) दीप्तौ ; निवर्हते ।

२५२ । अर्ह् (भा, प, सक) भजने, पूजने ; अर्हति ।

२५३ । नम् (भा, प, सक, अनिट्) नमस्कारे ; नमति ।

२५३ । नमस् (नामधातुः) नमस्कारे ; नमस्यति (१) ।

२५३ । रुध् (व, उभ, सक) अनिट्, आवरणे ; रुधति ।

२५३ । रुध् (दि, घा, सक, अनिट्)(अनुपूर्वः) अनुरोधे ; अनुवृण्वते ।

२५४ । निद्रा(भयादिः, घा, सक) निद्राभजने ; निद्रायते । (२)

(१) नमस्कारपरिपदवादिना अतो चर्त्तव्यः । नमस्कारोति इत्यर्थे नमस्यति ।

(२) निद्रादिभ्यो चर्त्तव्यस्योपि नमस्कारस्य भागान् चर्त्तव्यमनस्य, तेन च निद्रायां निद्रायाम् अवतीत्यर्थे निद्रायते । 'वशादिभ्यो वा तद्धोचन' इति सूत्रेण निद्रानमस्क वशादिवचनयोः पाठान् कर्त्तव्यं, इत्यनुवचनेन चाकनेपदस्य ।

श्लोकसंख्या ।

२५४ । द्रा (अदा, प, चक) (निपूर्वः) निद्रायां ; निद्राति ।

२५४ । दृष् (दि, प, सक) सिष्यायां ; दृष्यति ।

२५४ । मर्ष (चु, उभ, सक) सिष्यायां ; मर्षयते ।

२५५ । तूर् (दि, आ, चक) त्वरायां ; तूर्धति ।

२५५ । त्वर् (भा, आ, चक) त्वरायां ; त्वरते ।

२५५ । ध्वन् (भा, प, सक) घोषणे ; ध्वनति ।

२५५ । ध्वन (अदन्ता चु, प, सक) घोषणे ; ध्वनयति ।

२५६ । तर्ज् (भा, आ, सक) भर्त्सने ; तर्जते ।

२५६ । तर्ज् (चु, प, सक) भर्त्सने ; तर्जयति ।

२५६ । दु (स्वा, प, सक) उपतापे ; दुनोति ।

२५६ । दू (दि, आ, चक) उपतापे ; दूयते ।

२५७ । सूद् (भा, आ, चक) अंशे ; सूदते ।

२५७ । सूद् (चु, प, सक) हिंसायां ; सूदयति ।

२५७ । कित् (समन्तः, भा, प, सक) इग्नये ; चिकित्सति (१) ।

२५८ । गृ (तु, आ, सक) (सम्पूर्वकः) प्रतिज्ञायां ; सङ्गिरते (२) ।

२५८ । गृ (क्रा-प्रा, प, सक) कथने ; गृणाति ।

(१) चिकित्सितुषः समेत् इत्यादिना सन्विधाने, इन्विषेधे, वृत्तान्निनोति वृत्तनिषेधे, सन् यङ्गो विरिति विले, सन्त्यादिर्भुरिति चिकित्समात्रेण चामुल्लेखाच्च तिप् । सन् विधाने कृते कित्वातोः सन्देशार्थेऽपि 'इग्नयेऽपि कित्वा नतः' इत्यनेनास्य दीर्घपञ्चमार्थत्वम् ।

(२) 'समः प्रतिज्ञाशान्' इति सूत्रेण सन्पूर्व्यात् विरतेः प्रतिज्ञार्थे चाकने-
यदम् ।

श्लोकसंख्या ।

२५८ । भुज् (ब, प्रा, सक, चमिट्) भोजने, भोजे ; भुज्जे ।

२५८ । भुज् (तु, प, सक) कौटिल्ये ; भुजति ।

२५८ । पस् (भा, प, सक) गमने ; पसति ।

२५८ । अय् (भा, प्रा, अक) (परापूर्वः) पलायने ; पलायते ।

२५८ । हा (हा, प, सक) त्वागे ; जहाति ।

२५८ । हा (हा, प्रा, सक) प्राप्ते, गती ; जिहीते ।

२६० । लो (लाग-प्रा, प, अक) श्लेषे ; सिनाति ।

२६० । ली (दि, प्रा, अक) श्लेषे ; लीयते ।

२६० । जन् (दि, प्रा, अक) जनौ ; जायते ।

२६० । जि (भा, प, अक) जये ; जयति ।

२६१ । पा (अदा, प, सक) रक्षणे ; पाति ।

२६१ । पै (भा, प, अक) शोधे ; पायति ।

२६१ । रन्ज् (भा, उभ, अक, चमिट्) रागे ; रजति ।

२६१ । रन्ज् (दि, उभ, अक, चमिट्) (अनुपूर्वः) अनुरागे ;
अनुरज्यते ।

२६२ । रह् (भा, प, सक) त्वागे ; रहति ।

२६२ । रह् (अदन्त चु, प, सक) त्वागे ; रहयति ।

२६२ । भ्रम् (दि-अमा, प, अक) भ्रमणे ; भ्राम्यति ।

२६२ । भ्रम् (भा, प, अक) भ्रमणे ; भ्रमति ।

२६३ । खन्च् (चु, प, सक) भक्षणे ; खण्डयति ।

२६३ । खन्च् (भा, प्रा, सक) हृदने ; खण्डते ।

श्लोकसंख्या ।

- २६२ । धृष् (भा, प, सक) दाहे ; प्रीयति ।
 २६३ । धृष् (दि, प, सक) दाहे ; धृष्यति ।
 २६४ । अर्थ (नामधातुः) अर्थजिज्ञासायां ; अर्थापयति (१) ।
 २६४ । अर्ध (अदन्त चु, भा, सक) प्रार्थने ; अर्धयति ।
 २६४ । भाज (अदन्त चु, प, सक) (विपूर्वः) विभागे ;
 विभाजयति ।
 २६४ । सभाज (अदन्त चु, प, सक) सन्धाने ; सभाजयति ।
 २६५ । लुभ् (तु, प, अक) लोभे ; लुभति ।
 २६५ । लुभ् (दि, प, अक) लोभे ; लुभ्यति ।
 २६५ । गद् (भा, प, सक) भाषणे ; गदति ।
 २६५ । गद् (दि, प, सक) भर्त्सने ; गद्यति ।
 २६६ । अग् (क्रा, प, सक) भोजने ; अग्राति ।
 २६६ । अग् (खा, भा, सक) व्याप्तौ ; अग्नते ।
 २६६ । दक्ष् (भा, भा, अक) नैपुण्ये ; दक्षते ।
 २६६ । दक्ष् (चु, भा, सक) हिंसायां ; दक्षयते ।
 २६७ । यक्ष् (चु, भा, सक) पूजायां ; यक्षयते ।
 २६७ । यक्ष (नामधातुः) यक्षसदृशाचारैः ; यक्षति (१) ।

(१) अर्थनामधे अर्थापयति, 'विः ज्ञानाद्यानि जिः' इति जिः, 'नाप् सन्धावे-
 वेदेकाजतः' इति नाप्, न इत् ।

(१) यक्षसदृशाचरति यक्षति, आचारायै जिः, कइत्, चयुचः, इकार उच्चार-
 चारैः, ततो वकारनामधेयस्य वीपः, तदन्त्येन यक्ष इति धातुसंज्ञा ।

श्लोकसंख्या ।

- २६७ । खेट् (भा, प, सक) भयदर्शने ; खेटति ।
 २६७ । खोट् (भा, प, सक) मतिवैकल्ये ; खोटति ।
 २६८ । गाह् (भा, पा, सक, वेट्) विसोदने ; गाहते ।
 २६८ । गाध् (भा, पा, सक) इच्छायां ; गाधते ।
 २६८ । गुध् (काग, प, सक) क्रोधे ; गुध्नाति ।
 २६८ । गुध् (दि, प, सक) वेष्टने ; गुध्नाति ।
 २६९ । एज् (भा, पा, सक) दीप्तौ ; एजते ।
 २६९ । एज् (जान्तः) शोभने, दीपने ; एजयति ।
 २६९ । इब् (व, पा, सक) दीप्तौ ; इब्ने ।
 २६९ । एध् (भा, पा, सक) उद्धौ ; एधते ।
 २७० । श्रोट् (भा, प, सक) गर्भे ; श्रोटति ।
 २७० । श्रिट् (भा, प, सक) अनादरे ; श्रिटति ।
 २७० । सिध् (भा, प, सक) प्रतिपूर्वः, निवारणे ; प्रतिषेधति ।
 २७० । सिध् (दि, प, सक) अगिह्, सिद्धौ ; सिध्नाति ।
 २७१ । नौ (भा, पा, द्विक) प्रापणे ; नयते ।
 २७१ । नौ (भा, प, द्विक) प्रापणे ; नयति ।
 २७१ । सृङ् (तु, प, सक) हर्षे ; सृङ्गति ।
 २७१ । सृङ् (काग, प, सक) हर्षे ; सृङ्गाति ।

इति समाप्तमिदं कविरहस्यतथातुविवरचम् ।

कतिपयपाठादिदीपशुद्धिः ।

विलसन्ति (४१ पृष्ठायां, १ पङ्क्तौ) अथ विलसन्ति इति साधु ।

विलासयन्ति (४१ पृष्ठायां, ५ पङ्क्तौ) अथ विलासयन्ति इति साधु ।

विलासयन्ति (४१ पृष्ठायां, १८ पङ्क्तौ) „ „ „

कायं (५१ पृष्ठायां, १ पङ्क्तौ) अथ कायं इति साधु ।

